

A magyar Jud Süss

Kádár Lajos *Ártatlanok?* című színdarabjának története

I. rész

„A Madách Színház bátor elhatározással a forró nyár küszöbén nyitotta meg kapuját Kádár Lajos, Solymosi István és az átdolgozó Dövényi Nagy Lajos *Ártatlanok* című színművével. Hosszú, de keserves falujárás, hatósági és társadalmi akadályverseny után most frissítve, megizmosítva került a budapesti közönség elé a féktelen és mértéktelen zsidógyűlöletől izzó darab. A mű alcíme joggal lehetne ez: Vádirat a zsidóság ellen, három felvonásban. A korszerű felvilágosító harcban eredményes feladat vár a lángoló színműre, erre a vértelen Tiszaeszlár-drámára, a magyar Jud Süssre.”¹

Bágyoni Váró Andor a korszak egyik meghatározó magyar nemzetiszocialista orgánusának, a *Magyarságnak* színházi kérdésekben gyakran nyilatkozó munkatársa jellemezte a fenti sorokkal az 1944. június 16-án bemutatott *Ártatlanok?* című színdarabot. A rövid tudósításban minden fontos jellemző felbukkan, ami számunkra a mű sorsát érdekessé és tanulságossá teszi: a szerzők és az átdolgozó személye, az 1940/41-es bemutatóra vonatkozó utalások, a darab politikai mondanivalója, a magyar antiszemita irodalomban betöltött szerepe, sőt még nemzetközi párhuzamai is.

Az *Ártatlanok?* a korabeli sajtótudósítások tanúsága szerint széles körben keltette fel a kortársak figyelmét, többek között azért is, mert premierjének időpontja a magyarországi deportálások idejére esett. Alkotói közül az eredeti szerző, Kádár Lajos, a dramaturgi munkát végző Dövényi Nagy Lajos és a rendezésben aktívan közreműködő Kiss Ferenc ellen is népbírósi eljárás indult. Pereikben, értelemszerűen főként Kádáréban, sok szó esett a színműről is, de a történeti szakirodalom eddig nem szentelt komoly figyelmet az *Ártatlanok?*-nek. Kádár Lajos kapcsán nem emlékezett meg a darabról sem Borbándi Gyula a népi mozgalom történetéről írt összefoglalójában,² sem Gyurgyák János vaskos eszmetörténeti monográfiájában.³ Ugyancsak hiányzik Kádár Lajos neve és színművének története a szintén Gyurgyák tollából született, a népi mozgalom és a szélsőjobboldal kapcsolatát mérlegre tevő fontos írásból.⁴ Mint ahogy Paksa Rudolf friss összefoglalásából is kimaradt a színdarab históriája.⁵ Ungváry Krisztián a Horthy-korszak antiszemitizmusát feldolgozó monográfiájában megemlítette az *Ártatlanok?* 1941-es betiltását, de nem ejtett szót a darab 1944-ben történt újbóli előadásáról.⁶

Néhány rövidebb terjedelmű tanulmányban, illetve újságcikkben olvashatunk Kádár Lajos antiszemita darabjáról, ezek közül első helyen említhetjük Gajdó Tamás színháztörténeti munkáit,⁷ Huhák Heléna Dövényi Nagy Lajos pályafutását feltérképező tanulmányát,⁸ valamint László Ferencnek a hazai antiszemita jellegű színdarabokat számba vevő hetilap-cikkét.⁹

Jelen sorok írója a magyar népi mozgalomról szóló kötetének írása közben bukkant rá Kádár Lajosnak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött, a népbírósi eljárást megelőző politikai rendőrségi vizsgálat dokumentumait tartalmazó dossziéjára, s erről röviden említést is tett.¹⁰ A történet már akkor is felkeltette érdeklődésemet, ez indokolja, hogy külön tanulmányban térek vissza rá. Az *Ártatlanok?* című színdarabnak és írójának, Kádár Lajosnak a története reményeim szerint gyarapítani fogja a népi mozgalom és a honi szélsőjobboldal kapcsolatára vonatkozó ismereteinket is. E témát ugyanis – Gyurgyák János már említett tanulmányán kívül, Matolcsy Mátyás személyét kivéve¹¹ – nem vizsgálták kellő alaposággal.

Ki volt Kádár Lajos?

Az *Ártatlanok?* több aspektusból is értelmezhető (a magyar színháztörténetben elfoglalt helye, a hazai antiszemitizmus históriáján belüli jelentősége, Dövényi Nagy Lajos életútjának vagy a német megszállást követően a mindennapok antiszemita hangulatkeltésének szempontjából), s ezekre a tanulmány egyes pontjain mindig utalni is fogok, de számomra most elsősorban a darab írójának, Kádár Lajosnak a sorsa és portréja érdekes.

„Apám juhász volt, anyám egy szegény tiszai halász lánya. Én negyven éves koromig munkás voltam.”¹² Kádár Lajos kései Börtönaplójában írta mindezt családjáról, s igen pontosan megjelölte azokat a viszonyítási pontokat, amelyek gondolkodását és irodalmi működését is meghatározták. Kései gyermek volt, édesapja 1844-ben született Csongrádon, és hamar elárvult, mert az író nagyapja 1852-ben, mint az 1848/49-es szabadságharc fogságba esett honvédja, meghalt a kufsteini börtönben.¹³ Kádár Lajos 1896. május 19-én született az akkori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez tartozó Alpáron.¹⁴ Mind a szülőhely, mind a gyermek- és ifjúkorban szerzett élmények döntő mértékben formálták gondolkodását, a politikai és társadalmi folyamatokról vallott felfogását. Ez a megállapítás tartalmatlannak és semmitmondónak tűnhet, mégis fontosnak tartom hangsúlyozni, mivel Kádár Lajos esetében, leszámítva az I. világháborút, a gyerekkorában szerzett élményanyag teljes mértékben uralta gondolkodását. Úgy tűnik, hogy sem a – nem túlságosan bő – olvasmányélmények, sem a fővárosban szerzett élettapasztalatok, sem a kritikai reflexiók, sem az akár hozzá közel álló, vele bizonyos mértékig rokonszenvező író társak véleménye nem írták felül élete első évtizedeiben rögzült benyomásait és véleményét. Alig-alig reflektált a körülötte élő-zajló világra. Ezt nagyon fontos szem előtt tartanunk, ha színdarabjának keletkezését és hozzá való viszonyát szeretnénk megmagyarázni.

Kádár Lajos szülőfaluja, az 1890-es években valamivel több, mint 3000 lakosú Alpár Kecskeméttől 25 km-re délkeleti irányban található, a Holt-Tisza partján. A település ma már Tiszaalpár része, miután 1973-ben Tiszaújfalú és Alpár egyesítésével új falut hoztak létre.¹⁵ A mai Lakitelek és Csongrád között húzódó, a XIX. és XX. század fordulóján holtágakkal és zombékokkal szabdalt, a kiskunsági puszták közelében található mikrovilágban töltötte gyermekkorát Kádár Lajos. A városoktól távol lévő, igen archaikus társadalmat így jellemezte az író hatvan év távlatából: „A halászokat még csak elismerték egyenrangúnak, de a paraszt csak paraszt maradt a pásztor szemében, ha zsellér volt, ha százholdas. Az úrfélét még jobban lenézték, egyenesen együgyűnek tartották. Úrnak számítottak mindenkit, ha nem gatyában járt, mindegy volt nekik, ha gróf vagy tollszedő.”¹⁶ Az utóbbi foglalkozás Kádár Lajos számára egyértelműen beazonosítható csoportot jelentett, ahogyan az 1942-ben megjelent *Taposóka* című regényéből is kiderül: „A tavaszon, hogy Gábor odavolt kubikon, akkor vitte el a tollat a zsidó.”¹⁷ Kádár Lajos szülei révén a pásztorok és halászok szemléletmódjával, észjárásával azonosult, minden más foglalkozási, vagyoni, etnikai csoportot több-kevesebb kritikával, távolságtartással szemlélte. Ebből a nézőpontból nem differenciálta az úr fogalmát sem: számára ugyanúgy az establishment részét képezte a keresztény földesúr és a zsidó kiskereskedő. Ezen a roppant leegyszerűsítő, de az adott falusi társadalomban hiteles és elfogadott állásponton Kádár Lajos a későbbiekben sem akart és tudott változtatni.

Szülőföldjéhez sajátos magyar mitológia is kötődött, és ez a nem keresztény alapú vallásos-irracionalis hitvilág Kádár Lajos irodalmi munkásságában is mély nyomott hagyott. Több tízre rúg kéziratban maradt regényeinek, novelláinak száma, s ezek között igen sok a történelmi tárgyú alkotás, ami aligha véletlen. Anonymus nyomán sokáig élt a köztudatban, hogy Alpár mellett állt Zalán fejedelem vára, innét hoztak egy nyaláb füvet és vizet az ismert monda szerint a honfoglaló magyarok, sőt Árpád fejedelem és bolgár ellenfele még meg is ütközött egymással.¹⁸ Ezeket a mondákat, regéket, amelyek jól kiegészültek a török hódítás idején gyakran menekülni kényszerülő, állandó lakott

település híján napról napra élő üldözött nép képzetével, Kádár Lajos is jól ismerte és beépítette őket regényeibe. Az ártatlan, kijátszott, az urak által becsapott és félrevezetett nép képe a Kádár-regények egyik stabil eleme, s ez esetben is gyermekkori tapasztalatok állhatnak a meggyőződés mögött. A szülei ugyanis csárdát béreltek, de édesanyja négy éven át betegeskedett, és az édesapa egyedül vitte az ügyeket. „Mire édesanyánk annyira jobban lett, hogy beállhatott a csárdába, nem maradt semmink se égen, se földön. Apámmal kötelezvényeket írtak alá. (Mert a nevét alá tudta már írni.)”¹⁹

Kádár Lajos, Illyés Gyulához hasonlóan, 16 éves korában hagyta el szülőföldjét. Édesapja halálát követően Budapestre indult, népmesei szóhasználattal élve szerencsét próbálni. A négy elemít végzett kamasz fiú dolgozott boltiszolgaként, villamoskalauzként, leveleket és csomagokat hordott, mint biciklis küldönc, végül a Vadász-Kürt Szállodában pincértanulónak állt, és kitanulta a felszolgálómesterség alapjait. 1915 tavaszán kellett bevonulnia, hét hónapot Doberdónál szolgált, majd egységét átvezényelték az orosz frontra, ahol 1916 nyarán fogságba esett. Az idő legnagyobb részét a Don-medencében töltötte, s végül 1918 áprilisában sikerült hazaszöknie. Néhány évre visszatért szülőföldje közelébe: Szentesen újból pincérként kereste kenyerét, majd 1924-ben véglegesen a fővárosba költözött. Némi német, francia és kicsit bővebb orosz nyelvtudás birtokában 1929-ben immár az elit kategóriát jelentő Gellért Szállóban, majd a Márvány Magyarországon alkalmazták.

Természetesen a külvárosi albérleteket váltogató, szerény kispolgári lét nem tekinthető kiemelkedő mobilizációs sikernek, de Kádár Lajosnak az évek múltával, a napi megélhetésen túl, már másra is jutott ideje. Távol áll tőlem, hogy idealizáljam az életkörülményeit, de elég Veres Péterre gondolnunk, aki 1944-ig még kedvezőtlenebb viszonyok között, a téli munkaszünetek idején írta életművének igazán fontos részét. Kádár először verseket farigcsált, majd hamarosan rátalált igazi hangjára. Mintha öntudatlanul is ráérezett volna, hogy az 1930-as évek közepén új szelek fújdogálnak, és egyre jobban megnő a középosztály érdeklődése a nép, pontosabban az azzal azonosított parasztság iránt. Elég az 1934-ben több hónapon át tartó, ún. östehetségvitára gondolnunk, amely – mai kifejezéssel élve – naiv képzőművészek tárlata nyomán indult. Ekkor már útjára indult a népi mozgalom is, megjelent Szabó Pál első regénye, és szűkebb körben már ismerték Sinka István verseit is. Vagyis Kádár Lajos a legjobb időpontban készítette el első világháborús hadifogságának memoárját. A kéziratot az Országos Társadalombiztosítási Intézetnél dolgozó orvos ismerőse ajánlására, 1934-ben nagyon szerencsés módon Zilahy Lajost kereste meg, aki az általa megújítani kívánt konzervatív reformpolitikában jelentékeny szerepet szánt a népieknek. Zilahy a szöveg átdolgozását javasolta, és végül 1936-ban látott napvilágot Kádár Lajos *A dóni halálbánya* címet viselő visszaemlékezése.²⁰ A kissé bulvárízű és a tartalomnak csak részben megfelelő memoár előszavát Zilahy jegyezte. A bőven áradó elbeszélés minden szerkezeti hibájával és esetlegességével együtt ma is számot tarthat a Nagy Háború társadalomtörténetét és népi emlékezetét kutatók érdeklődésére. A kortársak figyelmét is felkeltette, hogy nem a hajdani vezérkari tisztek önigazoló beszámolóinak sora gyarapodott egy újabb kötettel, hanem a történelem alulnézetből mutatkozott meg. Többek között Móricz Zsigmond a *Pesti Napló*, Mónus Illés pedig *Szocializmus* hasábjain méltatta Kádár kötetét.

A kötet feledésbe merüléséhez nem csupán szerzőjének későbbi hírhedt színdarabja járult hozzá, hanem az is, hogy 1937-ben egy másik népi tehetség is megírta visszaemlékezéseit, összehasonlíthatatlanul igényesebben és élvezetesebben. Veres Péter *Számadás* című memoárjára gondolok, amely elhomályosította Kádár Lajos váratlanul jött sikerét. Ez óhatatlanul némi feszültséget teremtett a két hasonló sorsú és hasonló pályát befutó író között, ennek apróbb jeleit és jelentőségét a későbbiekben is látjuk majd. Kádár Lajos mindenesetre nem tétlenkedett: 1938-ban újabb kötetel rukkolt ki: a *Tyukász Péter* voltaképpen *A dóni halálbánya* előzménye, az író gyermekora, a kiskunsági tanyavilág aprólékos leírását adja.

A kötet fogadtatása már megmutatta azokat az alapproblémákat, amelyek Kádár Lajos egész életművét komolyan megterhelték és az *Ártatlanok?* keletkezési körülményeit is megmagyarázzák. A regény nagyon meleg elismerésben részesült két, eléggé eltérő politikai irányultságú orgánum részéről is: a szociáldemokrata *Népszavában* Szélpál Árpád, míg a Bethlen Istvánhoz kötődő *8 Órai Újságban* egy T. J. monogramú szerző méltatta. Szélpál szerint „»A puszták népe« óta nem jelent meg ehhez fogható írásmű és bár ez más igényű munka, mégis szinte annak kiegészítőjeként lehet értékelni. [...] Ez a munkája, ez a »Tyukász Péter« sokkal több egy egyszerű lélek megnyilatkozásánál, sokkal több érdekességnél, ez az igazi, a legtisztább irodalom, mert az életet adja a legkitűnőbb íróművészetten keresztül.”²¹ Az *8 Órai Újság* kritikusa sem fukarkodott a dicsérettel: „Eredeti a nyelve, eredetiek a gondolatai. Belső riadalmai, külső mórikai úgy egyéniék, hogy egy egész népréteget tipizálnak. Egy eszes, eleven, fantasztikus vitalitású és kedélyvilágú népréteget. [...] Lebecsülnénk, sőt megsértenénk azzal ennek a könyvnek íróját, ha azt állítanánk, hogy ez a műve az, amiben elérte teljesítőképeségének csúcspontját. Talán mindig számottevő munkája marad. De jövő lehetőségei mindenesetre még magasabbra vezetnek nála.”²²

A finoman szólva sem a valós értékén kezelt könyv sokkal inkább a szerző személyének szólt, hiszen szinte ideális megtestesülését adta az alacsony sorból kiemelkedő népi tehetségnek. Ez a szerep látszólag hálásnak bizonyult a népi gondolat növekvő népszerűsége közepette, főként ha mögötte állt a tehetség aranyfedezete. Kádár Lajos pedig joggal gondolhatta azt, hogy valóban ez az igazság, hiszen 1939-ben nem kisebb írói nagyság, mint Móricz Zsigmond méltatta őt, egészen rendkívüli módon eltúlozva: „...a közelmúltban jubiláló nagy írónk riport keretében válaszolt több hozzá intézett közérdekű és kevésbé közérdekű kérdésekre. Kik a kedvenc írói? – hangzott az egyik tétel. A régiek közül Homeros, a fiatalok közül Kádár Lajos.”²³

Ugyanakkor már 1938/39-ben sem csupán kritikátlan elismerésben részesült a szerző. Kovács György, az *Erdélyi Helikon* hasábjain tette fel nem is annyira költői kérdéseit: „...tudna-e Kádár élményanyagánál többet is nyújtani az írásban, ami döntő próbára tenné alkotóképességét? Amikor nem elég az egyén élménye, hanem az emberi kultúra sok évezredes élménye kell hozzá. Elég-e az alkotáshoz az írnutadás és környezet-ismerés, vagy több is kell ennél?”²⁴ Érdekes módon ugyancsak egy, a kisebbségi magyarság körében megjelenő folyóiratban, a *Kalanyában* értékelte a *Tyukász Pétert* a hallatlanul művelt, kiváló naplóíró premontrei szerzetes, Zimándi Pius: „Kádár Lajos könyve, ha regénynek tartjuk, csekély irodalmi értékű, ha mint önéletrajzot, néprajzi terméket fogjuk fel, néprajzi irodalmunk komoly értéke.”²⁵ Alighanem Kádár életművének máig érvényes olvasatát adta a finom tollú irodalomtörténész.

Nem csupán a kritikusok, hanem a Kádárhoz elvileg és a valóságban is közel álló népi írók is figyelmeztették a rá leselkedő veszélyekre. Pontosabban Veres Péter volt az, aki a hozzá igen hasonló karakterű Kádárt több magánlevelében is jóindulatúlag korholta és ösztökélte. 1940-ben az alábbi tanáccsal szolgált: „Nem tudom, hogy te hogyan bírálod az olvasmányokat, de azt tanácsolom, most amíg nem késő, hogy olvassál el néhány nagy külföldi realista író. Olvasd el Gorkij Gyermekekeit, Solohov Csendes Donját, Roger Martin du Gard Thibault családját. Olvasd el ezeket és még többet is és gondolkozzál. Mert én így azt érzem, hogy értékes paraszti élményeidet, látásaidat elpazarlod kitalált regényeidben.”²⁶

Kádár Lajos azonban sokkal inkább az alaptalan, túlzó méltatásoknak hitt, nem pedig a józan, megfontolt intelmeknek. A következő években egymás után jelentette meg regényeit (*Cigányok*, *Taposóka*, *Kujtorgó lelkek*, *Elégtétel*, *Halászok*), amelyek ugyanazt a gyermekkori élményanyagot variálták, egyre jobban összecsapva, egyre kevésbé kidolgozva, s ezért a mai olvasó számára már-már olvashatatlan szövegeket eredményezve. Mindez azonban nem jelenti az, hogy Kádár Lajos ne aratott volna

komoly sikereket az irodalmi közéletben, mind az eszmei, mind pedig az anyagi elismerést tekintve.

1939-ben alapító tagja lett a Tücsök Irodalmi és Művészeti Szövetkezetnek, amely a népi mozgalom irodalmi és képzőművészeti alkotásait kívánta a közvetítő kereskedelem kiiktatásával az érdeklődőkhöz eljuttatni. A Tücsök székhelyét Kádár Lajosnak a budapesti Rákóczi úton lévő lakásán jegyezték be, ahol tágas műterem is várta a tagokat: kiállítások és előadások lebonyolításához.²⁷ Ez a tény sejteti, hogy Kádár néhány év leforgása alatt kültelki albérletekben szorongó pincérből biztos anyagi háttérrel rendelkező középosztályi értelmiségivé vált, köszönhetően a népi mozgalmat övező érdeklődésnek. Önmagában ez a tény is rendkívül izgalmas vizsgálati irány lenne, most elégedjünk meg azzal, hogy kiket is tömörített a Tücsök, melynek igazgatósági tagja volt Kádár Lajos. 1941 februárjában a Matolcsy Mátyás felelős szerkesztő nevével fémjelzett nyilaskeresztes hetilap, a *Magyarság Útja*²⁸ hirdette a Tücsök irodalmi estjét, amelyet a pestszenterzsébeti ipartestület nagytermében tartottak. Ezen alkalommal Sinka István, Ignác Rózsa, Sértő Kálmán, Erdélyi József és Dallos Sándor írásaiból olvastak fel.²⁹

Kádár Lajos az 1939 után széthasadó népi mozgalom szélsőjobboddallal érintkező, sőt részben ahhoz tartozó íróival alkotott egy társaságot. Leginkább Erdélyi József és Sértő Kálmán neve jelzi ezt a folyamatot. Persze a valóság ennél bonyolultabb, mivel a Tücsökben szerepet vállaltak nem szélsőjobboddali népiek is, s Kádár viszonya nem romlott meg a másfelé gravitálókkal sem. Elfogadottságát jelzi, hogy a korszak két, írókat szép számmal felvonultató eseményére is meghívták: az 1942-es lillafüredi találkozóra³⁰ és az 1943-as balatonszárszói seregszemlére is. Nyilvánosan egyik összejövetelen sem szólalt fel, de a források tanúsága szerint Szárszón részese volt a nem hivatalos programnak. A konferencia anyagát tartalmazó kiadvány képmellékletében látható egy felvétel, mely szerint együtt borozgatott Simándi Pállal, Juhász Gézával, Darvas Józseffel, Sinka Istvánnal, Szabédi Lászlóval, Szabó Pállal és Kovács Imrével.³¹ Jellegzetes kép ez: minden világnézeti különbség dacára egy asztalnál ülnek a mozgalom legismertebb képviselői. Egy rendőrségi kihallgatás során pedig két évvel később Kádár azt vallotta, hogy „részét vettem a szárszói írói értekezleten is, ahol szépirodalmi novelláimat olvastam fel csupán”.³²

Úgy tűnik Kádár Lajos a háború végéig nem került semmilyen konfliktusba, írói pályája, egzisztenciális gyarapodása töretlenül haladt előre. Csupán a szokásos könyvkiadói villongások kísérték pályáját: ³³ első kötetét az Athenaeum, a másodikat a Dante Könyvkiadó publikálta, majd összeveszett velük, és a Turul Szépművészeti Céhénél próbálkozott. Bár később megpróbálták visszacsábítani az Athenaeumhoz, biztos könyvkiadói nyereséggel kecsegtető munkáit 1943–44-ben immár a népiek bizalmi kiadója, a Magyar Élet jelentette meg.

Kádár Lajos zsidósággal kapcsolatos nézetei

Mielőtt rátérnénk az *Ártatlanok?* első változatának keletkezési körülményeire, fontos tisztáznunk, hogyan gondolkodott Kádár Lajos a zsidóságról, más műveiben felbukkantak-e antiszemita kitételek, illetve milyen forrásokból táplálkozott előítéletes gondolatvilága. A vizsgálati eljárás során ezek a szempontok alig-alig kerültek elő, nem elemezték érdemben az író egyéb regényeit, színdarabjait, novelláit az *Ártatlanok?*-on kívül. Ez nem csupán történeti szempontból érdekes, hanem a jogi folyamat esetlegességét, féloldalas voltát is érzékelteti, mivel a népügyészség és ennek nyomán a népbíróság is felületes munkát végzett. Kicsit alaposabb felderítő munkával könnyedén lehetett volna tisztázni azt a kérdést, hogy Kádár Lajos már 1944 előtt is határozottan antiszemita darabot írt-e, vagy csupán Dövényi Nagy Lajos ferdítette el a mű eredeti mondanivalóját.

Kádár Lajos a Budapesti Népbíróság elé terjesztett kérelmében hat, 1944 előtt megjelent regényéről, valamint „száznál több elbeszéléséről” tett említést, s három elismerő kritikát is csatolt.³⁴ A nagyobb terjedelmű művek közül a *Halászok*, a *Rozika* és a *Cigányok* című regények nem tartalmazzak a zsidóságra vonatkozó megállapításokat. Három másik regény, az *Istentelenek*, az *Elégtétel* és a *Lidérc-sziget* kimaradt a felsorolásból. Az első alighanem határozottan oroszellenes mondanivalója miatt,³⁵ míg az utolsó a török időkben játszódó témája miatt tényleg elhanyagolhatónak tűnt. Az *Elégtétel* viszont már problematikusabb mű, mivel az alapjául szolgáló novella a nyilas *Magyarság Útjában* látott napvilágot.³⁶ Bár az elbeszélés egy barátságtalan általánosító megjegyzésen túl nem érinti a zsidóságot, s kifejezetten egy uradalmi cseléd kisemmizéssel felérő elbocsátása áll a középpontban, de a vizsgálati eljárás során mégis a terhelő bizonyítékok között említették.³⁷ Kádár Lajos, igen sok kortársához hasonlóan, szélsőjobboldali sajtótermékben publikált alapvetően vállalható írást, s bár ez tény mai szemmel nézve joggal vet fel kérdéseket, önmagában nem lett volna elégséges a népbírósági eljárás megindításához. Még egy regény kimaradt a felsorolásból, az 1942-ben publikált *Kujtorgó lelkek*, amelyet – s ez szinte teljes bizonyossággal állítható – szándékosan hagyott ki Kádár, hiszen ezzel, mint majd látni fogjuk, igazolta volna az ellene felhozott vádak jogosságát.

Három olyan regényről kell szólnunk, amelyek fontos adalékokat tartalmaznak a szerző zsidósággal kapcsolatos nézeteiről. A *dóni halálbánya*³⁸ kifejezetten pozitív és rokonszenvező módon mutatja be a zsidóságot. Így például katonák pénzét rubelre átváltó kufárok között „civil orosz zsidó” is akadt, és igen tisztességesen járt el. (21.) Egy másik alkalommal pedig a Monarchiából származó hadifoglyokat nemzetiség szerint próbálták csoportosítani, a feladatot az orosz hadseregben szolgáló cseh önkéntesek végezték: „Legelőször a tótokat akarták kiszedni, de magyar tótok nem akartak kiállni. A magyar zsidók ugyanúgy tettek, mint a tót atyafiak. Az egyik cseh önkéntes káplár borzasztóan kezd kiabálni, hogy majd ő megmutatja, hogy már minden zsidó ki fog állni. Akkor sorbajárta a sorokat, és aki zsidónak látszott, kérdezte a nevét. De magyar zsidók mind magyar neveket mondtak be.” (22.)

A nemzethűségről való tanúságtételt követően felbukkan a „vén, szakállas” boltos zsidó képe, akit viszont csúnyán becsapnak a vonatra váró katonák, így kifejezetten szánalomra méltó áldozatként ábrázoltatik. (24.) A visszaemlékezésben a fő törésvonal a cseh legionisták és a magyar hadifoglyok között húzódik, állandóak a kisebb villongások, csetepaték. Már-már önbíráskodásig fajult a dolog, és Kádár Lajost éppen egy „orosz zsidó katona” világosította fel egy véletlenül elfogott üzenetről, mely szerint a csehek meg akarják rajta bosszulni kuktájuk megveretését. (43.) A történet hatására Kádár megszökött, és életben maradását többek között annak köszönhetette, hogy egy falusi, ugyancsak „vén, szakállas zsidó” üldözői elől befogadta és egy ólban bújtatta; tejet, levest, krumplit, útravalóul pedig kenyeret és libatepertőt adott neki. (54.) Később kölcsönösen előnyös üzletet kötött egy zsidó kereskedővel: katonaruházatát és fegyvereit adta el neki, civilruha-darabokért és némi készpénzért cserébe. (170–171.)

Úgy tűnik, hogy kezdetben Kádár Lajos kifejezetten pozitív módon, sőt hálával viszonyult az általa külön népként számon tartott zsidósághoz. Ez a reláció az 1938-ban megjelent és 1944-ig további két kiadást megért regényében, a *Tyukász Péterben* kezdett megváltozni.³⁹ Egy esti imádság részeként felbukkan a vallási alapú antiszemitizmus régi toposza: „Krisztus Urunk születék, / Zsidók által vereték, / Piros vére hullajték.” (11.) Emellett feltűnnek gyermekkorra falusi társadalmának zsidó szereplői: a Csongrádon élő „gyapjúszsidó”, aki pénzkölcsönzéssel is foglalkozik (19.), és a helyben élő zsidó boltos, akinél hitelbe tudtak vásárolni a falu szegényei (186.). Az 1942-ben napvilágot látott *Taposóka*⁴⁰ című regényében újabb figurák tűnnek fel: a tollas zsidó (8.), az uradalmi bérlő (10.), sőt a zsidó kocsmáros és kikeresztelkedett ügyvéd fia, aki váltóügyletekkel foglalkozik (136–137.). Ezekhez az emberekhez, akik a Kádár-regényekben a zsidóság reprezentánsai, semmilyen érzélem vagy értékelés nem társul, sőt azt mondhatjuk, a helyi paraszti társadalom jelentéktelen mellékszereplői. Érdekes,

hogy a *Taposóka* két karakterét ugyanúgy hívják, mint az *Ártatlanok?* két alakját: Efraim kocsmárosról és fiáról, Erényi Viktor ügyvédéről van szó. Vagyis a szereplők készlete, a hozzájuk társított jellemvonások készen álltak Kádár Lajos fejében, de az *Ártatlanok?*-at kivéve éles antiszemitizmus nincs jelen az életműben. Kádár távolságtartással, a származást számon tartva ír a zsidóságról, amiben semmi meglepő nincs: felfogása a korabeli paraszti társadalom általánosan elfogadott vélekedését tükrözte.

Azonban mégsem jelenthetjük ki, hogy Kádár Lajos életművében kivételes, igaz, rendkívül súlyos torzulásnak tekinthető az *Ártatlanok?*. Nem csupán a népiek szélsőjobbaldalon helyet foglaló íróival, költőivel (Sértő, Erdélyi) ápolt barátsága és publikációs tevékenysége miatt nem tartható ez az állítás, hanem azért sem, mert bizonyos jelek szerint saját maga is érdeklődött a kortárs antiszemita irodalom iránt. Az 1945 áprilisában tartott házkutatás során Kádár házi könyvtárában megtalálták Bosnyák Zoltán *A zsidókérdés*-ének egyik kötetét, valamint Kocsis József *A méh és az ember* című dedikált pamfletjét.⁴¹ Emellett biztosan olvasta, és majd mint látni fogjuk, magáévá is tette Bartha Miklós *Kazár földön* című politikai vitairatának érvrendszerét és leírását,⁴² amely egy szociális alapon fogant antiszemita nézetrendszer összefoglalása. Kádár Lajos 1942-ben kiadott regényét, a *Kujtorgó lelkeket* az alábbi mondattal vezette be: „Ezt a művem Bartha Miklós emlékének ajánlom.”

Az eddig felsorolt tényezők azonban még nem magyarázzák meg, hogy Kádár Lajos miért írta meg színművét, hiszen életútjából, érdeklődéséből elvileg nem vezetett egyenes út a darab megszületéséhez. Az *Ártatlanok?* megírásához politikai döntésekre, a közhangulat megváltozására, emberi jellemgyengeségre, az anyagiak és a hírnév vonzó erejére egyaránt szükség volt.

Az *Ártatlanok?* 1941-es bemutatója

Kádár Lajos színdarabját saját jószántából írta, de egyértelműen politikai ösztönzésre. A kezdeményezés közvetve Endre Lászlótól származott, akit az 1944-es deportálásokat lebonyolító belügyi államtitkárok egyikeként, vagyis a magyar holokauszt egyik fő személyi felelőseként őrzött meg a történelmi emlékezet. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye gödöllői járásában 1919-től szolgabíróként, majd 1923-tól főszolgabíróként markáns antiszemita közigazgatási gyakorlatot érvényesítő politikus 1938 elején foglalta el az alispáni széket. Endre László a zsidóságot igen diszkriminatív módon érintő fellépését komoly szociálpolitikai intézkedésekkel elegyítette. A szegény falusi népesség egészségügyi- higiéniai körülményeinek javításáért valóban sokat tett, főként a gödöllői járás területén, s emellett gyakran tűnt fel a munkásság életkörülményeinek javításáért fáradozó hivatalnok szerepében. Igaz, ezeket a demonstratív akciókat a zsidó származású gyár- és üzemtulajdonosokkal szembeni ellenérzése motiválta, és az antiszemita akciókat habozás nélkül a szociálpolitikai cselekvés elé helyezte.⁴³

Endre László 1937–38-tól az országos politika, ezen belül a hazai szélsőjobbaldal meghatározó szereplőjévé vált, aki elvileg pártsemleges alispáni hivatalát rendkívüli intenzitással használta fel a zsidóság életkörülményeinek nehezítésére, nemegyszer még felettesével, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterrel is konfrontálódva. Endre számos közéleti tisztséget töltött be, és ez lehetővé tette, hogy a szélsőjobbaldalon fontos szerepeket játszó egyesületeken keresztül megőrizze, sőt talán még növelje is a pártpolitikára gyakorolt befolyását. Még 1919-ben csatlakozott az Ébredő Magyarok Egyesületéhez és a Kettőskereszt Vérszövetséghez, amely szervezet utóbb a Horthy-korszak máig fel nem tárt és elemzett titkos szervezeteinek egyikébe, az Etelközi Szövetségbe (EX) tagolódott. Endre László alapító tagja volt a Magyar Országos Véderő Egyesületnek, sőt 1941-ben már a MOVE országos társelnöki tisztét foglalta el. Az ugyancsak meghatározó szerepet játszó Társadalmi Egyesületek Szövetségének (TESZ) országos elnökhelyettese, a Turáni Társaság választmányi tagja, sőt részt vett olyan – politikától távolabb lévő szervezetek – munkájában is, mint a Fővárosi Közmunkák

Tanácsa és az Országos Gazdasági Szakoktatási Tanács.⁴⁴ Vagyis lehetősége nyílt arra, és kétségkívül hatékonyan élt is vele, hogy politikai törekvéseit álcázva, egy-egy szervezet mögé rejtőzve hajtsa végre.

Történetünk szempontjából Endre László egy eddig nem említett közéleti pozíciója vált fontossá: ő töltötte be Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Népművelési Bizottságának elnöki tisztét is. Az iskolán kívüli népművelés, szabadművelődés, vagy ha kissé karcosabban és pejoratívabban fogalmazunk, népszórakoztatás, nem tartozott a legizgalmasabb közigazgatási feladatok közé. A korszak általános gyakorlata szerint jellegzetesen egyesületi tevékenység volt mindez, az apparátust finoman szólva sem hozta lázba a falusi színjátszás felvirágoztatásának ügye. Endre László viszont felismerte az ebben rejlő politikai lehetőséget, és nem csekély energiát fordított arra, hogy a falu művelődésének jelszava mögé bújva széles körben terjessze antiszemita eszméit. Az alispán feltehetően úgy gondolkodott, hogy bármilyen tág körben terjedtek is el a zsidóellenes érzelmek, a lakosság szélesebb rétegeit még nem járták át eléggé. Azt is mondhatnánk, hogy a kisvárosok és falvak népét sokkal inkább az érzelmeket szélsőségesen felkavaró, hatásvadász érvekkel kívánta befolyásolni, nem pedig az értelmiségi antiszemitzmus bevett toposzaival.

Nem tudjuk, hogy Endre saját kútfőből merítette-e az ötletet, vagy hatottak rá a Németországban zajló folyamatok, de ezen a ponton utalnunk kell azokra párhuzamokra, amelyek az *Ártatlanok?* című színdarab és bizonyos német irodalmi és filmes alkotások között felfedezhetők. A Harmadik Birodalomban 1939–40-ben forgatták le és mutatták be azt a furcsa trilógiává vált három alkotást, amelyek a propagandacélokat szolgáló antiszemita film prototípusát jelentették. A *Rotschildok*, az *Örök zsidó* és a *Jud Süss* nem csupán a faji gondolatot népszerűsítette, hanem minden, a zsidóságra vonatkozó negatív állítást, hamis mítoszt és előítéletet összegyűjtött. A gyártás és a vetítés folyamatát személyesen Joseph Goebbels felügyelte, a vetítések többségét pedig a Hitlerjugend szervezte.⁴⁵ A három film közül számunkra a *Jud Süss* a legfontosabb, nem csupán azért, mert talán a legismertebb, hanem azért is, mert a gazdag zsidó bankár figuráját középpontba állító története számos hasonlóságot mutatott Kádár Lajos szociális indíttatású antiszemitzmust hirdető művével. A kézenfekvő párhuzamot a magyar szélsőjobboldali sajtó is észrevette, sőt nem egy alkalommal egyenesen így reklámozták az *Ártatlanok?*-at.⁴⁶

A *Jud Süss* a XVII. századi Württembergi Hercegségben élő bankár, Joseph Süss Oppenheimer felemelkedésének és bukásának megrendítő története, Lion Feuchtwanger regényeként vált világhírűvé már megjelenésének évében, 1925-ben. A történet egy tehetséges ember páratlan karrierjéről szól, s legkevésbé sincs antiszemita tartalma, egyik kulcsszereplője egy idős rabbi, aki kitartó konoksággal óvja Süsst a rá leselkedő bukástól, ám végül kislányának tragikus halála töri össze a machinációi és gátlástalansága miatt sokak által gyűlölt férfit. Éppen önnön életével való szembenézése és bűnbánata az, ami lehetővé teszi, hogy bukása voltaképpen mártíromságként értelmeződjék.⁴⁷ A rendkívül izgalmas, lebilincselő elbeszélést már 1933-ban megfilmesítették Nagy-Britanniában, ugyanabban az évben, amikor az Egyesült Államokban maradó Feuchtwanger könyvei hazájában máglyára kerültek. Mindez azonban nem akadályozta meg a német filmgyártást felügyelő Joseph Goebbelst abban, hogy az eredeti tartalmat és mondanivalót meghamisítva az érzelmeket végletekig felkorbácsoló filmet készíttessen. Az 1940-ben bemutatott *Jud Süss* rendkívül visszataszító erkölcsi szörnyként ábrázolja a württembergi bankárt, aki minden gátlástól mentesen kizsákmányolja a népet, orránál fogva vezeti a bárgyú herceget, lányokat ront meg, titkos összeesküvést sző, s mikor a népfelkelés megfosztja hatalmától, joggal nyeri el méltó büntetését. A Veit Harlan által rendezett és a kor vezető német színészei, többek között Werner Krauss és Ferdinand Marian által fémjelzett filmet kirobbanó sikerrel játszották a német mozikban.⁴⁸ Az általa kiváltott erős érzelmi felindulásra jellemző, hogy Bécsben több zsidót megverték, sőt egy idős embert halálra rugdostak a filmet megtekintő Hitlerjugend-tagok.⁴⁹ A valódi cél azonban nem csupán a direkt akciók

előidézése, hanem a zsidóság akadálytalan deportálását és megölését lehetővé tevő közhangulat megteremtése volt; nem véletlen, hogy 1940–41-ben vetítették a *Jud Süsst* Németországban és a szövetséges országokban.⁵⁰

Köztük Magyarországon is, ahol 1941 tavaszán tűzték műsorra a filmet. Egyik lelkes méltatója az alábbi módon foglalta össze érzéseit: „A legkiválóbb német filmalkotást rövid idő leforgása alatt az eddigi pontos megállapítás szerint százhuszoneezer néző nézte meg az Urániában. Én is megnéztem a *Jud Süsst* s a múltheti Magyarság Útja hasábjain beszámoltam az olvasó testvéreknek a hátborzongató film csodálatos utálatosságáról és a megfellebbezhetetlen időszerűségéről.”⁵¹ A botladozó jelzős szerkezetek Sértő Kálmán tollából származnak, aki éppen Kádár Lajos színdarabját kívánta méltatni, s a kellő hangulati megalapozást a német filmmel végezte el. Itt kanyarodhatunk vissza elbeszélésünk eredeti fonalához és térképezhetjük fel Endre László szándékait.

Pest vármegye agilis alispánja 1940. szeptember 9-én kelt levelében⁵² Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmébe ajánlott egy első látszatra nemesnek tűnő kezdeményezést: „Tompa Béla színigazgató az Országos Színművészeti Kamara elnökének irányítása mellett azzal a céllal szervezett színtársulatot, hogy vármegyénk falusi lakosságának nemzeti szellemű nevelését szolgálja azokban a községekben, amelyekben színtársulat nem működik, amelyek tehát nélkülözik a magyar színművészet lelketformáló, magyar szellemet terjesztő nevelő értékeit.” A dagályos bevezető után hamar kiderült a nem is oly rejtett politikai szándék: „Véleményem szerint különösen vármegyénk idegen nyelvű községeiben vár nagy feladat e társulatra, mint a tiszta erkölcs és a magyar szellem tudatos terjesztőjére.” A levél további részében arra hivatkozik, hogy a megyei népművelési bizottság elnökeként már régebb óta foglalkozott egy ilyen színtársulat megszervezésével, de a korábbi kudarokat most sikerült feledtetni, köszönhetően a Színművészeti Kamara elnökének.

Vagyis Endre László bürokratikus antiszemitizmusa találkozott Kiss Ferencnek, a Nemzeti Színház valóban kiemelkedő tehetségű, de a második zsidótörvény végrehajtásáért felelős, számos kollégáját a pályáról eltávolító kamarai elnöknek a szándékaival. Kiss pályafutása némiképp Erdélyi Józsefével állítható párhuzamba: bár a költő minden erkölcsi és anyagi elismerést megkapott az irodalmi életben, mégis élesen szembefordult pályatársaival. Kiss Ferenc viszont ennél tovább mehetett, és ment is, mivel a némiképp magányos futóbolondként számon tartott költővel szemben komoly adminisztratív hatalommal is rendelkezett.⁵³ Kormánybiztosként felelt a filmgyártás és a színházi élet területén a második zsidótörvény rendelkezéseinek végrehajtásáért, s ez lehetőséget teremtett számára a hagyományos színházi struktúra részleges megbontására vagy legalábbis ennek a folyamatnak az elindítására. Mint az Országos Színművészeti Kamara elnöke határozottan felkarolta a vándortársulatok intézményét, amelyek konkurenciát jelentettek a meglévő kőszínházak számára.⁵⁴ Kiss Ferenc 1940 tavaszán kereste meg az akkor éppen állástalan Tompa Bélát, hogy Pest vármegye területén színtársulatot akar szervezni, és ez úgyben menjen el Endre László alispánhoz.

Az 53 éves, édesapja nyomdokait követve három évtizedes színházi múlttal rendelkező szakember ideális választásnak tűnhetett. Erdély több városában is fellépett vándortársulatban, s az 1930-as évek közepén több budapesti színházban (Királyi, Belvárosi, Művész) megpróbált gyökeret eresztetni, de csupán egy-egy évadra szerződtek vele.⁵⁵ Így egzisztenciális okokból is érdekében állt az ajánlat elfogadása. Tompa elkezdte a tárgyalásokat Endrével, a részletkérdésekben pedig Pálházy Endre vármegyei másodjegyzővel, aki a későbbiekben is a színtársulat napi ügyeiben bábáskodott. Tompa készített egy elaborátumot, amely tartalmazta az előzetes költségvetést, és összeállította a társulat műsorfűzetét is.⁵⁶

Vagyis Endre László alapos előkészítés után küldte el korábban idézett kérelmét a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, s nem is eredménytelenül. Tompa Béla társulata, a

Faluszínház az 1940/41-es időre színjátszási engedélyt kapott Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mindazon községeire, amelyek nem tartoztak más színházterületébe.⁵⁷ Az 1940. október 1-jén kibocsátott miniszteri rendelet voltaképpen már befejezett tényeket vett tudomásul, hiszen szeptember 1-jével már szerződtek a társulat tagjait, s az ősz első hónapjában megkezdték az előadásokat. Az anyagi alapokat Pest vármegye biztosította, mivel a Népművelési Bizottság költségvetéséből kétszer 8000 pengőt folyósítottak a színház részére.⁵⁸ Az elszámolásokkal és a szervezőmunkával a Faluszínház fennállásának néhány hónapja alatt mindvégig hadilábon álló Tompa Béla igazgató több alkalommal is ostromolta az illetékeseket feldúlt hangvételű leveleiben, a finanszírozási gondok rendezését követelve. Mivel célunk az *Ártatlanok?* című színdarab bemutatása, a Faluszínház történetének minden részletére nem kívánunk kitérni, csupán jelezzük, hogy egészen 1943 közepéig húzódott a már régen megszűnt társulat pénzügyi elszámolása.

A frissen útjára indult vándortársulat útját Endre László határozott lépésekkel egyengette: felszólította a vármegye közigazgatásának vezetőit, hogy „a Faluszínház célkitűzését minden rendelkezésre álló eszközzel mozdítsa elő és törekvéseit mindenben támogassa”.⁵⁹ Ugyancsak határozott hangon kérte a Színművészeti Kamara elnökségét, hogy hasson oda, hogy a „Faluszínház társulata mindazokban a megyei városokban és községekben szerepelhessen, ahol ugyanezen időben más társulat nem működik”.⁶⁰

A Faluszínház repertoárja fennállásának első hónapjaiban eléggé vegyes képet mutat, nemigen különbözött a korszak hasonló kezdeményezéseitől: színpadra állították többek között a *János vitézt*, Gárdonyi Géza *A bor* című színművét, Cserhádi Lajos *Huszár kisasszony* című zenés vígjátékát, Szilágyi László *Tokaji aszú* című operettjét. Két olyan darab akadt, amely komolyabb politikai üzenetértékkel bírt: a Rákosi Viktor emblemikus regényét feldolgozó *Elnémult harangok* és Kodolányi János frissen bemutatott, a baranyai egykét és a svábkérdést taglaló műve, a *Földindulás*.⁶¹ A Faluszínház 1940. szeptember 29-e és december 4-e között Csillaghegyen, Budakalászon, Pomázon, Üllőn, Törökbálinton, Vecsésen, Monoron, Fóton és Dunakeszin tartott előadásokat, viszonylag csekély sikerrel. A 17 357 pengőre rúgó kiadásokat csupán tekintélyes vármegyei és minisztériumi szubvencióval sikerült nem egészen maradéktalanul fedezni. A jegybevétel 5686 pengőt tett ki, vagyis a színház igen komoly deficitet halmozott fel. Az okokra jól rávilágít Pest vármegye központi járása főszolgabírójának Endre Lászlóhoz intézett levele: „Egyben jelentem, hogy a közönség örömmel fogadná az őskeresztény színtársulatot, azonban ennek ellenére sem lenne nagy látogatottsága, mert a legtöbb községből a budapesti színházak könnyen megközelíthetők. [...] A társulat esténkénti 223 P. bevételi minimuma nem biztosítható.”⁶² A teljes anyagi és – nem túlzás állítani – politikai kudarc elkerüléséhez visszhangos sikerre volt szükség, amely Endre László színtársulatát kiemeli a szürke érdektelenségéből. Ezt a sikert Kádár Lajos és Solymosi István *Ártatlanok?* című színdarabja biztosította.

Azt, hogy a darabot Kádár Lajos szerzőtársával együtt saját elhatározásából vagy felkérésre, Kiss Ferenc sugallatára írta, nem tudjuk eldönteni, de inkább az első változat tűnik valószínűnek. Kádár első, 1945-ös őrizetbe vételekor tett vallomásaiban így nyilatkozott: „1938-ban megírtuk közös darabunkat, az *Ártatlanok* Solymosi Istvánnal (Budapest, Rákóczi út 8. 1. emelet). 1939-ben a Faluszínház előadta ezt a darabot vidéki falvakban és Pesterzsébeten.”⁶³ Az állítás első része igaz is lehet, a második egy része viszont biztosan nem, hiszen láttuk, hogy a Faluszínházat 1940-ben alapították. Néhány héttel később immár nem Szentesen, hanem az Andrássy út 60-ban Kádár Lajos módosította korábbi állítását: „Kijelentem és elismerem, hogy a Faluszínház által előadott »Ártatlanok« című darabom, melyet 3 nap alatt írtam meg Kiss Ferenc sürgetésére, Solymosi István dramaturgiai segítségével [készült].”⁶⁴

Az 1945 szeptemberében tartott népbírósi tárgyaláson Kádár már úgy emlékezett, hogy 1940-ben személyesen Kiss Ferenc kereste meg, és havi 100 pengős támogatást ígért neki, ha ír egy olyan darabot, mint Kodolányi *Földindulása*, azzal a kikötéssel, hogy legyen benne zsidó szereplő. Kádár állítása szerint három nap alatt összecsapta a darabot, amelyért Endre László összesen 500 pengőt utalt ki a számára.⁶⁵ A szerző rendkívül rossz anyagi helyzetével indokolta a megbízatás elvállalását, ami aligha valószínű, mivel az 1940-as könyvnapok alkalmával Sinka István mellett éppen Kádár Lajos volt a népiek közül az egyik legsikeresebb szerző.⁶⁶ Az *Ártatlanok?* szerzőségének kérdése a Kiss Ferenc elleni népbírósi eljárás során is előkerült, amikor a színész mind a színmű megírására vonatkozó felkérés tényét, mind az Endre Lászlónak való közvetítést tagadta.⁶⁷ Ennek ellenére a Népügyészség vádiratába mégis bekerült az alábbi állítás: „Kiss Ferenc valósággal betege volt annak, hogy nincsen olyan színdarab, amely elég éles szemléltető formába hirdette volna az antiszemitizmust a magyar színpadon. [...] Megrendelte a darabot Kádár Lajos írótól.”⁶⁸

A felkérést illetően Kiss Ferenc alighanem igazat mondott, mivel Kádár Lajos 1949-ben – immár az Államvédelmi Hatóság tisztjei előtt tett vallomásaiban – visszatért a saját szerzőséghez: „Kiskunfélegyházán 1938-ban ismerkedtem meg Solymossy István Károllyal, aki egyetemi hallgató volt. Az én nevem akkor szerepelt az irodalmi életben és ő felkeresett engem. Mikor 1939-ben *Ártatlanok* című színdarabot írtam, ő társszerzőként közreműködött, főleg a zsidókérdéssel foglalkozó részeket írta ő, minthogy a kérdést nálam jobban ismerte. Solymossy a szerződési díj 30 vagy 40%-át kapta meg.”⁶⁹ Vagyis úgy tűnik, a darabot Kádár saját elhatározásából írta, de határozott politikai támogatással. Ezt a változatot erősíti egy 1944-ben megjelent újságcikk is: „Kádár Lajos és Solymosi István ezt a darabjukat közel egy évtizeddel ezelőtt írták. Endre László annak idején felkarolta őket és a Pest megyében turnézó Faluszínpad közel félszáz községben be is mutatta.”⁷⁰ Hogy Endre László felkarolása miben állhatott, arról az *Ártatlanok?* 1944-es változatának társszerzője, Dövényi Nagy Lajos árult el érdekes részleteket. Ezek szerint Kádár Lajos és Solymosi István nem saját kútfőből dolgozott, hanem „Pest vármegye irattárában talált akták és iratok nyomán állították össze azt a történetet, amely igen hatásosan, jellemzően és minden túlzástól mentesen mutatja be a zsidóságnak azokat a bűneit, amely ellen teljes joggal feltámadt a magyar nép”.⁷¹

Kádár Lajos önálló kezdeményezése és Endre László támogatása mellett tanúskodik az a levél, amelyet Cselle Lajos, a Színművészeti Kamara főtitkára írt 1940 decemberében. Az alispánnak címzett levélből kiderül, hogy Kiss Ferencsel együtt megkapták olvasásra Kádár Lajos színművét. Vagyis Endre véleményezőként számított rájuk, akiknek segítségével színpadra állíthatja a már kész művet. Cselle és Kiss véleménye, sajátos körítéssel, de mégis igenlő volt: „A darab tehetséges, komoly írónak értékes műve. Legjobban talán a következő hasonlattal tudnám jellemezni: ha egy tehetséges műasztalos egyetlen szekercével, kemény fából asztalt csinálna, az minden bizonynal értékes anyagból, jól megkonstruált asztal lenne, ami azonban simításra szorul. A darab mondanivalóiban és szerkezetében értékes és kitűnő, csupán egy dramaturg alapos és részletes munkájára van szükség, aki főleg a jelenetek összefüggését valószínűvé teszi.”⁷²

Endre azonban nemcsak Kiss Ferencnek adta oda a szöveget, hanem a Faluszínház igazgató Tompa Bélának is. Ő emlékei szerint a pesti vármegyeháza egyik szobájában személyesen az alispántól kapta meg a szövegkönyvet, de 10–15 oldal elolvasása után komoly kétségei ébredtek. „Olvasás közben az az érzésem támadt, hogy egy rossz viccet akarnak velem csinálni, mert a darab tele volt a legbrutálisabb zsidózó kifejezésekkel, de ugyanakkor a parasztot is gyalázta” – emlékezett vissza 1945 tavaszán. Tompa ekkor abbahagyta az olvasást, és Endre László érdeklődő kérdésére az alábbi választ adta: „Kérem, méltóságos Uram, így nem lehet a színpadon beszélni, ez teljes képtelenség. Falun ez egyáltalán nem imponál, mert a falusi paraszt saját falujának zsidóját szereti és vele jó barátságban van.”⁷³ Az hogy dramaturgiai problémák fogalmazódtak meg a rutinos színésznek számító Tompában, korántsem elképzelhetetlen, viszont nehezen

hihető, hogy a zsidóságot védelmező megjegyzést tett volna. A konfliktust a Színészkamara vezetői simították el, akik Tompa állítása szerint, s ezt Cselle előbb idézett levele is igazolja, osztották a színész-igazgató dramaturgiai jellegű kifogásait. Végül Tompát összeismertették Kádárral, a találkozásra állítólag ugyancsak a vármegyeházán került sor, ahol az író több ponton is korrigálta a Kissék által már egyszer javított példányt. Tompa Béla hasonlóan beszélte el a történeteket Kiss Ferenc 1945. november végén tartott népbírói tárgyalásán is, bár Cselle Lajos helyett inkább a kamarai elnök szerepét domborította ki. Azt, hogy ténylegesen különböztek az álláspontok Kádár Lajos darabjának színpadra állíthatóságát illetően Cselle Lajos 1940. december 12-én kelt levele is alátámasztja. Ebben az áll, hogy „egyébként Tompa Béla, akivel részleteiben is beszéltem a darabról, vállalta ezt a munkát, és amennyiben lelkiismeretesen el fogja végezni, úgy a darab minden további nélkül előadható”.⁷⁴ Vagyis Cselle nem bízott teljesen a renitenskedő igazgatóban, aki ténylegesen nem adott okot a kételyre.

Viszonylag rövid, alig – két, két és fél hetes – próbaidőszakot követően sor került a darab bemutatójára 1940. december 28-án, Kispesten, a református kultúrházban.⁷⁵ A premier körülményeiről, eseményeiről kevés forrásunk van. Tompa Béla a politikai rendőrség előtt december 26-át jelölte meg a bemutató dátumaként, és úgy emlékezett, hogy a 300 fős minisztériumi köztisztviselői hallgatóság soraiban Endre László mellett Bonczos Miklós belügyi államtitkár, sőt Imrédy Béla nyugalmazott miniszterelnök is felbukkant.⁷⁶ Nem teljesen zárható ki, hogy az *Ártatlanok?* bemutatóján prominens politikusok is megjelentek, de nem is túl valószínű, tekintve az ismeretlen társulatot. A helyszín kiválasztásának szempontjait nem ismerjük. Az 1926 és 1929 között épült Kispesti Református Kultúr-Bérlakás (más elnevezéssel élve Kultúrpalota) tekintélyes intézménynek számított a főváros környéki kálvinista közösségben. Az 1935-ben rendezett tanácsú várossá váló Kispesten egy telken állt a lelkész- és a kántorlakás, emellett bérlakásokat, a földszinten pedig üzlethelyiségeket létesítettek. A kultúrházban kis- és nagyterem egyaránt létesült, ahol közösségi és karitatív rendezvényeket tartottak.⁷⁷ Talán a terem nagysága és viszonylagos reprezentativitása miatt esett rá a választás, nem pedig politikai okokból. A premierre meghívott előkelőségek személyét nem könnyű feltérképezni. Endre László hivatali iratai között két névsor is megtalálható. Az egyik a „Levelek elküldettek a következő címekre”, a másik pedig a „Meghívók küldendőik” címezést viseli.⁷⁸ Egyaránt vonatkozhattak a Faluszínház első, 1940. szeptember 27-én, a pesti vármegyeházán tartott előadására, a kispesti *Ártatlanok?*-bemutatóra vagy az 1941. március végére időzített, ám végül betiltott előadásra is.

Az első listán valóban megtalálható a Tompa által említett két politikus, sőt olyan további nevek, mint Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár, Kultsár István értelmiségi kormánybiztos, Marton Béla, a Nemzeti Munkaközpont vezetője, Szeder János, a MOVE elnöke vagy Jaross Andor egykori felvidéki ügyekért felelős miniszter. Több szélsőjobbaldali sajtótermék (*Pesti Újság, Magyarság, Esti Újság, Virradat*) szerkesztőjének kellett meghívót küldeni, de invitálták a kormánypárti *Magyarország* munkatársait (köztük Féja Gézát), a vezető népi értelmiségiek közül Sinka Istvánt, Püski Sándort és Tatai Sándort, sőt a *Kelet Népe* főszerkesztői minőségében még Móricz Zsigmondot is. Természetesen a névsor önmagában még nem árul el sokat, a felsoroltak egy része protokolláris okokból, esetleg reménybeli, megnyerhető érdeklődőként kaphatott meghívót, bár nyilvánvalóan a többség Endre László elvbarátai közül került ki. Figyelemre méltó, hogy Endre a kormánypárton belüli szélsőjobbaldalt célozta meg, s nem azokat a nyilas politikusokat, akikkel maga is koketált 1937–38-ban.

A premiert követően az *Ártatlanok?* megkezdte dicstelen karrierjét Pest megyében. Már mint azokban a falvakban és kisvárosokban, ahol egyáltalán elő lehetett adni, mert nem tartoztak más szintársulatok működési körébe. Ezért elsősorban a megye déli és középső részén tudták bemutatni a darabot, de például olyan fontos városok maradtak ki, mint Vác vagy az Endre számára oly fontos Gödöllő, nem is szólva a Háromváros (Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét) vidékéről. Pontosan nem állapítható meg, hány

alkalommal került színre a mű. Kádár Lajos 30–50 előadásra emlékezett,⁷⁹ Tompa Béla 50–51-re tette ezt a számot,⁸⁰ míg egy 1944-es újságcikkben már 70 alkalomról esett szó.⁸¹ Pálházy Endre vármegyei másodjegyző, aki napi szinten tartotta a kapcsolatot a társulattal, egy ugyancsak 1944-ben megjelent riportban az *Ártatlanok?* előadásainak helyszínéeként az alábbi településeket sorolta fel: Soltvadkert, Kecel, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Kiskőrös, Monor, Fót.⁸² A darabot azonban másutt is színre állították, mivel Pálházy csak a „nevezetesebb előadásokat” említette.

Arról, hogy a közönség valójában hogyan fogadta a művet, mennyire ért célzt az Endre László által felkarolt és minden erővel támogatott antiszemita propaganda, csupán sejtéseink lehetnek. Endre még saját megyéjében sem volt mindenható, ez látszik az előadási helyszínek földrajzilag is jól körülhatárolható köréből. Annyit elmondhatunk, hogy a Faluszínháznak messze ez a darab hozta a legtöbb bevételt. Tompa Béla a színmű betiltását követően Endre Lászlóhoz intézett levelében úgy fogalmazott, „hogy ezen színdarab előadása biztosította volna létfenntartási lehetőségünket, továbbá ezen darab volt az, amelyik működésünk alatt a legnagyobb sikert érte el úgy erkölcsi, mint anyagi vonatkozásban”.⁸³ Egy három évvel később született újságcikk szerzője már a politikai következményeket is pedzegette: „A felvilágosító hatás nem is maradt el, ennek a darabnak nagy része van abban, hogy az antiszemitizmus éppen Pest megyében kapott először erős talajt.”⁸⁴ Ez persze nyilvánvaló túlzás és leegyszerűsítés, de bizonyos jelek szerint az *Ártatlanok?* heves antiszemita tartalma valóban hozzájárult a zsidóellenes érzelmek fokozásához. Erre éppen Tompa Béla igazgató egyik képeslapja szolgál példával, amely a labilis idegállapotú színész hatalmi mámoráról ad látteleletet: „Édes jó Főjegyző Uram! Napóleoni diadalt aratott nehezen született eszménk! A zsidók pokelfrászós táncot járnak dühükben, a polgárságot terrorizálják, de hasztalanul. Érdeklődnek a népeknél, hogy mi is a tárgya a darabnak, amire a polgár asszony nyíltan a szemükbe vágja, hogy azt mutatják be, hogy maguk hogyan teszik tönkre a népeket, milyen drágán adják a pénzt kölcsön: mire Székely nevű dúsgazdag jadlovker zsidó azt mondja: hát adjanak a keresztények! Az itteni Lutheránus lelkész tüntetően még egy előadásunkon sem volt (fene bánja), de a szószékről agitál ellenünk, ma aztán megüzentem főjegyzőnkkel, hogy a magyartalanság vádját ütöm rá bélyegül és az nem lesz jó!”⁸⁵ Tompát oly mértékig megérintette az általa is terjesztett korszellem, hogy 1941 áprilisában belépett Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártjába, bár állítása szerint később nem tartotta velük a kapcsolatot.⁸⁶ A darabnak mindenestre híre ment a megyében, erről tanúskodik a lajosmizsei MOVE-szervezet ügyvezető alelnökének Géczy Andrásához, Pest vármegye tiszteletbeli főjegyzőjéhez intézett levele. A „Kedves Bajtárs” megszólítással induló levélben az *Ártatlanok?* szövegét szerették volna megszerezni, hogy a helyi műkedvelő színtársulat is előadhassa. Az indokolás a következő volt: „Most hallottam, hogy a Faluszínháznak van egy kiváló darabja, amelyben a zsidók mesterkedését mutatja be amint a parasztokat kiforgatják (a címét nem tudom).” A levélre Géczy helyett Pálházy Endre válaszolt, aki közölte, hogy a szöveget ugyan nem tudják átadni, de a Faluszínház tavasszal Lajosmizsére is ellátogat.⁸⁷

Ezekben a napokban Endre Lászlót már nem a lajosmizsei előadás ügye kötötte le, nagyobb léptékben gondolkodott. Hiszen bármilyen relatív sikert ért is el a budapesti agglomeráció és a kiskunsági falvak szegényes, kopott, színpadnak csak igen nagy jóindulattal nevezhető helységeiben, de a valódi áttöréshez ennél többre volt szükség. A fővárosban kellett színre vinni az *Ártatlanok?*-at, s egy jól előkészített propagandakampánnyal övezve országos jelentőségű politikai eseménnyé avatni a bemutatót. Az előkészületek március első napjaiban indultak. A Fiala Ferenc főszerkesztő és Matolcsy Mátyás felelős szerkesztő által irányított nyilas hetilap, a *Magyarság Útja* volt az első országos sajtótermék, amely hírt adott Kádár Lajos darabjáról. Nem is akárcsi, a népiektől a nyilasokhoz álló költő, Sértő Kálmán jegyezte az első népszerűsítő cikket. A korábban bemutatott *Jud Süss* című film magyar változatát látta a darabban, és ugyan üdvözölte annak színre kerülését, de kesergett a körülmények miatt. „Most aztán teljesül a magyar közönség kívánsága, ha egyelőre majdnem elérhetetlenül is, mert Kádár Lajos és Solymossy István drámáját még nem játsszák filmen, sem a fővárosi színpadokon,

csak kint a külvárosokban és Pest megye falvaiban, esőben, hóban, szekereken utazó,⁸⁸ áldozatot vállaló és hozó vándorszínészek, kiváló művészek, a Faluszínpad tagjai.”⁸⁹ Mielőtt az olvasók keze ökölbe szorult volna az ekhós szekereken didergő, elnyomott magyar tehetségekről hallva, a hetilap 1941. március 28-i számának címlapján közölte a nagy hírt: „Felhozták Pestre az »Ártatlanokat.«” Ugyanebben a lapszámban Sértő Kálmán harcos írásban állt ki a darab mellett. Azt kívánta, hogy a színdarab 100-nál több előadást érjen meg. „Oktasson, tanítson – írta Sértő – a színházi szezon végéig. A termet csak rövid időre kötötték le, de a jelek azt mutatják, hogy a keresztény közönség akarata áttör minden akadályt, mint árvíz a partot.”⁹⁰

Legkomolyabb feladatnak a bemutató színhelyének kiválasztása bizonyult. A működő színházak értelemszerűen nem jöhettek szóba, a vármegyeháza alighanem túlságosan kockázatosnak tűnt, de szükség volt valamennyire reprezentatív helyszínre. Először a Középponti Katolikus Kör előadótermét szeretne volna megszerezni Endre László,⁹¹ s bár a válaszlevelet nem ismerjük, de a történetek ismeretében kijelenthető, hogy kérése nem talált meghallgatásra. Végül befolyásos barátai segítségével találta meg a megfelelő termet. 1941. március 22-én Oláh György újságíró, a Magyar Megújulás Pártjának országgyűlési képviselője, Vörösvári István, később Kanadába emigrált könyvkiadó és egy bizonyos Zimmermann Lajos szerződésben vállalta a Faluszínház 10 előadásra szóló budapesti fellépésének költségeit. A szerződés értelmében az esti előadás után 300, az esetleges délutáni után pedig 120 pengőt kap a társulat. Emellett Oláhék fizették volna a terézvárosi Csengery utcában található Vasúti- és Hajózási Club színpadának tűzrendészeti és átalakítási költségeit, a díszleteket árát, a tűzoltósági és rendőrségi díjakat.⁹² A helyszín kiválasztását aligha politikai szempontok, hanem a relatíve jó megközelíthetőség, az ismertség és a gyors lebonyolítás indokolhatta, mivel az épület számos közösségi rendezvény helyszínéül szolgált.⁹³

A tekintélyes politikai pártfogók közbelépésével elhárultak a bemutató előtt tornyosuló technikai és anyagi jellegű akadályok. Nyilvánvalóan ez ösztönözte Endre határozottabb fellépését is. 1941. március 24-én kelt körlevelében Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye községi jegyzőit utasította, hogy a legszélesebb körben propagálják a lakosság körében Kádár Lajos színdarabját,⁹⁴ melyet naponta két alkalommal, fél ötkor és nyolckor fognak játszani. Endre leveléből kiviláglik, hogy miért erre az időpontra és miért tíz előadásra szerződtek a Faluszínházzal. Ugyanis március 29-e és április 5-e között tartották Budapesten az országos mezőgazdasági kiállítást és tenyészállatvásárt, és az erre ellátogató parasztemberekre mint potenciális nézőkre tekintettek a szervezők. De nem csupán a fővárosban tartózkodó falusiakra számított Endre, hanem prominens vendégekre is. Erről tanúskodik Doroghi Farkas Ákos fővárosi tanácsnoknak küldött levele, amelyben arra biztatja a címzettet, hogy a Városháza tisztviselői karának figyelmét is felhívja a darabra.⁹⁵ Meghívták Szendy Károly polgármestert is, de ő udvarias hangú válaszlevelében arra hivatkozva mentette ki magát, hogy a Pannónia Evezős Egylet elnökeként a szervezet közgyűlésén és vacsoráján kell részt vennie.⁹⁶

Az 1941. március 29-én este 8 órára kitűzött előadásra azonban nem került sor, mert a sajtóbemutatót követően Keresztes-Fischer Ferenc megtiltotta annak további előadását.⁹⁷ Ez nem egészen tisztázott körülmények között történt. Nem tudni, hogy szóbeli utasítás vagy hivatalos, írásba foglalt határozat alapján történt-e a betiltás. Bár az *Ártatlanok?* 1944-es előadása kapcsán a korabeli napi- és hetilapok mindegyike megemlíttette a belügyminiszter akcióját, de a konkrét szöveg nem került elő. Kádár Lajos 1945-ös visszaemlékezésében azt állította, hogy az *Ártatlanok?*-at Keresztes-Fischer Ferenc azért nem engedte színpadra, mert rossz színben tüntették fel a falu jegyzőjét, s ezáltal az egész korabeli közigazgatást. Kádár szerint a betiltási rendelet megjelent a hivatalos közlönyben is.⁹⁸ Ez utóbbinak nincs nyoma: sem a mai *Magyar Közlöny* elődjeként szolgáló, 1867 és 1944 között megjelent *Budapesti Közlöny*, sem pedig a Belügyminisztérium által kibocsátott *Belügyi Közlöny* nem tartalmaz ilyen tárgyú rendeletet. Pedig az utóbbiban apró-cseprő névváltoztatási ügyekről, falusi tűzoltó

egyesületek alapszabályának jóváhagyásáról vagy polgári iskolai tanárok kinevezéséről is tájékozódhatunk. Az országos politika ingerküszöbét átlépő ügyről viszont szó sem esik.

A betiltás informális, kézi vezéréssel történő mivoltáról árulkodik Endre Lászlónak Gyenes Istvánhoz, a kiskőrösi járás főszolgabírójához intézett levele. Ez az események után öt héttel, 1941. május 5-én kelt. A Faluszínházat korábban saját alkotásának tekintő Endre egy újsághírrre hivatkozva óva inti Gyenest attól, hogy a volt társulati tagok Petőfi szülőhelyén fellépjenek. „Egyébként bizalmasan közölhetem, hogy a m. kir. Belügyminisztérium az *Ártatlanok?* című darab előadását országosan betiltotta. Ezt azért tartom szükségesnek szíves tudomásodra hozni – írta Endre – nehogy esetleg a darab egyes részeit előadják.”⁹⁹

A körülmények megértéséhez nem árt felidézni az országos, sőt a nemzetközi politika bonyolult viszonyait. Miközben Endre László és barátai a budapesti bemutaton ügyködtek, egyre komolyabbá vált a jugoszláv politikai válság. A háború esélye napról napra nőtt, s a belgrádi németbarát kabinet bukásával a magyar kormány, főként Teleki Pál miniszterelnök azzal a dilemmával szembesült, részt vesz-e Magyarország a küszöbönálló háborúban vagy nem. A kormányfő a maga számára öngyilkosságával oldotta fel a dilemmát. Viszont ettől függetlenül is ezekben a napokban rendkívüli feszültség járta át a politikai életet. Ebben a helyzetben az *Ártatlanok?* premierje igen látványos szélsőjobboldali erődemonstrációra adott volna módot, viszont a nyílt és látványos betiltás ugyancsak a nyilasok malmára hajtotta volna a vizet. Keresztes-Fischer az utolsó pillanatban lépett, s megpróbálta minél kisebb feltűnéssel elintézni az ügyet. A szélsőjobboldal megpróbált minél nagyobb politikai tőkét kovácsolni az ügyből, így 1941. április 2-án a képviselőház ülésén az az Oláh György interpellálta a belügyminisztert, aki hathatósan közreműködött a darab Budapestre hozatalában. ¹⁰⁰ Formálisan rendőrhatalósági végzés vetett véget a próbáknak, s nem Keresztes-Fischer Ferenc írt közvetlenül, de politikai felelőssége nyilvánvaló volt. A Magyar Megújulás Pártjának képviselője az „egyetlen színtiszta árja társulat” elleni fellépést a természetesen a zsidó befolyás alatt álló kormánypárt döntésével magyarázta. A szorult helyzetben lévő belügyminiszter sok-sok bekiáltástól tarkított válaszában először arra hivatkozott, hogy a betiltásnak nincs köze a zsidókérdéshez, majd azt taglalta, hogy ő is tudja a zsidóság bűneit, de szerinte a darab éppen a magyar társadalomról fest nagyon rossz képet, ha a zsidók ennyire befolyásuk alá tudják vonni. Kétségtelen, hogy az érvelés a kor nyelvezetét használó, antiszemita megállapításokkal teli logikát tükrözi, de az adott helyzetben mégis Keresztes-Fischer bátorságáról tanúskodott.

Az ügy ezzel aligha zárult volna le, és a szélsőjobboldali sajtó számára az *Ártatlanok?* betiltása remek érvként szolgált volna a belügyi tárca vezetőjének és rajta keresztül az egész kormánynak úgymond zsidóbérencként való beállítására. Nem tudjuk, hova vezethetett volna az ügy, elindított volna-e valamilyen nagyobb lavinát, vagy csendben elült volna, de a következő napok történései új irányt szabtak az eseményeknek. Másnap hajnalban főbe lőtte magát Teleki Pál miniszterelnök, a kormányzó Bárdossy Lászlót jelölte utódjául, s április 11-én a magyar csapatok átlépték a jugoszláv határt. Mire valamelyest elültek a kedélyek, az *Ártatlanok?* ügye elvesztette aktualitását, ezért is hívhatta fel Endre László a kiskőrösi főszolgabíró figyelmét, hogy a színművet betiltották. Joggal feltételezhette, hogy ez az információ a mozgalmas áprilisi hónapban elkerülte a főszolgabíró figyelmét.

A betiltást követő napokban rendőrségi házkutatást tartottak Kádár Lajos lakásán és a Faluszínház társulatánál is. Mind a darab kéziratát, mind az előadáshoz felhasznált gépírási szövegekönyveket lefoglalták, ezzel elvileg elejét vették *Ártatlanok?* újbóli műsorra tűzésének.¹⁰¹

Miről szólt az *Ártatlanok?*

Az 1940/41-ben előadott *Ártatlanok?* szövegét nem ismerjük. Nyomtatásban nem jelent meg, a Kádár Lajosnál tartott házkutatás alkalmával viszont nem foglalták le az összes példányt. Erre két forrás is utal. Míg saját perében Kádár azt állította, hogy minden példányt elvittek a lakásáról, addig a Dövényi Nagy Lajos ügyében folytatott vizsgálat során módosította korábbi szavait. „A darab átírásáról nem volt tudomásom. Kérték tőlem a darab példányát, de azt nem bocsátottam rendelkezésükre, de valószínűnek tartom, hogy megszerezték a rendőrségi példányt, vagy pedig az elkobzott kéziratot” – állította az író 1945 késő nyarán.¹⁰² A Dövényi által átírt változat pedig sajátos módon Kádár Lajos aktái közt maradt fenn, minden bizonnyal az 1945-ben tartott házkutatás során foglalták le a nyomozók. Kikérését éppen Dövényi Nagy Lajos főtárgyalása előtt tartották szükségesnek, de végül erre nem került sor.¹⁰³ Ez viszont egyértelművé teszi, hogy a Kádár Lajos népbírószági anyagában lévő színdarab az 1944-ben előadott *Ártatlanok?* szöveggel.¹⁰⁴ Kérdés, hogy az mennyiben azonos Kádár három évvel korábbi színművével, hiszen az író egész védekezését arra alapozta, hogy Dövényi Nagy Lajos teljesen kiforgatta, átírta, meghamisította az eredeti művet.

Mint csaknem mindenben, Kádár Lajos erre vonatkozóan is egymásnak ellentmondó vallomásokkal szolgált 1945-ben. Első, még Szentesen tartott kihallgatása alkalmával az alábbi módon summázta az *Ártatlanok?* mondandóját: „A darab főszereplői: falusi zsidó szatócs, a falu plébánosa és a falu jegyzője és a falu ügyvédje. A darab azt bizonyította, hogy a falu úgynevezett nadrágosa mind a népet szipolyozta.”¹⁰⁵ Ez az értelmezés a népi írók igen nagy többségének regényeiről, elbeszéléseiről elmondható lett volna, s bár Kádár számára megkönnyítette volna a védekezést, mégsem tartott ki mellette. Nem egészen három héttel később már új értelmezést adott a műről: „Zsidóellenes volt, de ugyanakkor legalább ugyanolyan mértékben az urak ellen is szólt. Beismerem, hogy ez a darab ebben a formában nem bírta el az irodalmi kritikát.”¹⁰⁶ Ez a megközelítés már közelebb állt a valósághoz, dehonesztálóbb is volt a szerzőre nézve, de még mindig nem volt igaz. Ezt azért állítjuk ilyen biztosan, mert ha nem is maradt meg az 1941-es színdarab, de rendelkezésünkre áll a cselekmény alapján írt regény. Már a korabeli kritikák egyike is bizonyítja, hogy az *Ártatlanok?* két változatának legfontosabb szereplői és a cselekmény fő vonala is azonos lehetett. A többször idézett Sértő Kálmán felsorolásából ismerhetjük a legfontosabb karaktereket: „Tompá Béla igazgató olyan tökéletesen játssza a zsidó szatócsot Ephraimot, hogy a közönség szeretné agyonverni, Bánhidya László a község írnokát megvesztegetni akaró vörös zsidó szerepében csúcsteljesítményt ér el, olyan kiválóan alakít. Buday Géza bíróját, Tunyoghya Péter Tőzsér Mihályát esemény. De az együttes legfelejthetlenebb alakja Bánhidya zsidóján kívül a részeges Kása Matyi, akit Lantos István alakít bámulatosan.”¹⁰⁷

Az *Ártatlanok?* első színpadra állításakor Endre László alispán más módon is Kádár Lajos hűbére alá nyúlt, cáfolva az író későbbi, a kettejük közötti felületes és távolságtartó kapcsolatról szóló állítását. 1941 márciusának első napjaiban Kolosváry-Borcsa Mihály sajtókamarai elnöknek címzett levelében így patronálta: „E sorok átadója, Kádár Lajos Általad is valószínűleg ismert író (eddig az Athenaeum és a Dante adta ki könyveit) most fejezte be az antiszemita irányú *Kujtorgó lelkek* című regényét. Ismerve a kiadóvállalatok zsidó érdekeltségeit, nem számíthat rá, hogy ezt a regényt, akár a Dante, vagy az Athenaeum, akikkel eddig összeköttetésben állt, kiadnák. Igen kérek, hogy Kádár Lajost, aki az igaz magyar eszme egyik értékes úttörője nagybecsű párfogásodba venni szíveskedjél.”¹⁰⁸

Az ajánló sorok nem maradtak hatás nélkül: 1942-ben napvilágot látott Kádár Lajos *Kujtorgó lelkek* című regénye, a reprezentatív keresztény-nemzeti kiadó, a Stádium Sajtóvállalat támogatásával.¹⁰⁹ A szöveget olvasva hamar nyilvánvalóvá válik, hogy az *Ártatlanok?* regényesített változatával állunk szemben. A szerzőtől nem állt távol a műnemek váltogatása: több esetben is írt drámából regényt, vagy regényből színpadi művet. Anyagi értelemben nem is voltak ezek eredménytelen próbálkozások. 1938-ban *Rozika* című regényéből *Magyar mennyország* címmel írt drámát, amellyel később elnyerte a Magyar Irodalompartoló Társaság 1500 pengős díját.¹¹⁰

Először tekintsük át a *Kujtorgó lelkek* cselekményét. Ezt követően jelezni fogom, hogy ettől miben tér az *Ártatlanok?* 1944-es, immár Dövényi Nagy Lajos keze nyomát is magán viselő szöveggönyve. Ezek után válaszolhatunk arra a fontos kérdésre, hogy ki milyen felelősséget visel a darab megírásáért.

A regény főszereplője, pontosabban mesélője Csüdi Mihály tiszareketyési gazda. A történet indítása a népi irodalomban elég szokatlan: a megholt gazda lelke bűnei miatt nem lel nyugalmat, a 36 oldalra rúgó véteklista miatt még a pokolba sem nyer bebocsátást, s arra ítéltetik, hogy a falujában bolyongjon, és végignézze örökösei veszekedését. Mintha Gogol *Holt lelkek* című regénye köszönne vissza, talán Kádár Lajos csekély világirodalmi műveltségének jeleként. Mivel a hadifogság idején megtanult valamennyire oroszul, akár eredeti nyelven olvashatta is a XIX. századi orosz irodalom magyarra már korábban átültetett klasszikusát. Csüdi Mihály azért kujtorgó, vagyis vándorló, bolyongó lélek, mert súlyos bűnök terhelik a lelkét, s ezért vezekelnie kell. Hamarosan ki is derülnek a botlásai: fősvénység, lopás, csalás (a háború alatt évi egy zsák búzát adott a jegyzőnek, hogy fölmentsék a katonai szolgálat alól), apját megverte, anyjával csúnyán beszélt, liliomtiprást követett el, megverette a birtokán dolgozó hadifoglyokat, a kommün idején agyonütött egy nála rejtőzködő kommunistát az aranyáért. Vagyis Csüdi az erkölcsileg romlott és büntetést érdemlő gazdagparaszt figuráját testesíti meg. Hamarosan szemtanúja lesz, hogyan marakodnak örökösei a hozomány felett. A szerző beleszótt a regénybe egy misztikus szálát is: Csüdi megismerkedik egy hajdani 48-as huszárral, akiről kiderül, hogy az álruhába bújt Sátán, aki boszorkányaival a falut kívánja elpusztítani. Ekkor már kezd szétcsúszni a történet, sem az örökösök marakodása, sem a boszorkányok ármánykodása nem teljesedik ki, de az első, közel száz oldalon semmilyen antiszemita tartalom nincs.

A 206 oldalas mű 99. oldalán bukkan fel a regény negatív főszereplője, a falu zsidó kocsmárosa, Erhlich Ephraim. Innentől kezdve szinte feltartóztathatatlan epikai erővel ömlik ránk a történet. A legfontosabb szál Ephraim és fia, Erényi Pál ügyvéd ténykedése, akik – miután gazdaságilag térdre kényszerítették – megpróbálják politikailag is uralni a falut. Ezért új bírót akarnak választani a meglévő helyett, aki történetesen Csüdi Mihály sógora. Fő ellenfelük Tőzsér Mihály segédjegyző, aki úgymond leleplezi a mesterkedéseiket, mélyen együtt érez a nyomorgó néppel, s nem melleleg „ébredő.” Talán így akarta meghálálni Kádár Lajos Endre László támogatását. A darab szereplői vagy határozottan Erhlichék mellett állnak, ők persze eredendően zsidók, vagy kiderül róluk, hogy azok, vagy Tőzsért pártfogolják. Akad néhány ingadozó figura, mint például a részeges parasztfiú, Kása Matyi, vagy Csüdi Mihály fia, István, de ők a Kádár szerint csupán megvesztegetés vagy kiszolgáltatottság miatt állnak a zsidó főszereplők pártján.

A küzdelem a bíróválasztás körül zajlik, amely szinte apokaliptikus magasságba emelkedik. Ennek eldöntésére a faluba érkezik három zsidó üzletember, akik közül a legfontosabb Róth Izsák. Az ő szájából hangzik el a szinte már komikus mondat: „A tiszareketyési bíróválasztás a zsidóság ügye!” (116.) Mármint az egész világ zsidóságáé az író beállításában. Jellemábrázolásuk annyira túlzó, hogy néha már gyanakszik az olvasó, nem szatírárt akart-e írni Kádár Lajos. Hamar kijelölik a főellenséget Tőzsér Mihály személyében, akit a rágalmazó cikkekkel kívánnak lejáratni. „Nagyon jól tudjátok mennyire hallgat a közvélemény az újságra. Hiszen a kezünkben van a világsajtó.” (118.) Ez nyilván jellegzetes szélsőjobbaldali toposz, de az ütött-kopott falusi kocsmában elhangozva mégis inkább nevetséges túlzásnak hat. Persze az is kiderül, hogy az új bírónak minden erővel támogatni kell majd Erényi Pál nemzetgyűlési képviselővé választását. A fiatalember már katolikus hitre tért, de ez Kádár szerint nem lényeges. „A mi vérünk erős, átüt minden úton! [sic!] Higyjétek el, minden kikeresztelkedett zsidó út a számunkra.” (118.) Ezek után nem kétséges, Kádár nem szatírárt, hanem kemény antiszemita regényt írt, ezt erősítik azok a mondatai is, mely szerint a fiatal ügyvéd választási költségeit a „Titkosalapból” (sic!) fedezi majd.

Ezen a ponton szólal meg újra a kujtorgó lélek, Csüdi Mihály, aki így foglalja össze az eddigieket: „Világosan láttam, hogyan lepték el országunkat a kaftánosok.” (123.) Ettől kezdve a regény szerkezete teljesen felbomlik, szinte példatárrá válik, amely antiszemita értelmezésben sorolja fel a zsidóság bűneit: keresztény lányokat rontanak meg, a bűnös budapesti színházi szellemet képviselik, hamis váltót íratnak alá, megvesztegetik a főjegyzőt, zsarolják a segédjegyzőt, a választási korrupció segítségével új főbíróvá választanak. Itt-ott még felcsillan némi nem antiszemita ízű társadalomkritika is, de csak nagyon elszórtan. A kevés példa egyike Kissvígh Márton esete, akit váltóval csaptak be. Erre azért kerülhetett sor, mert a parasztok nem ismerik a jog útvesztőit. „Hogy miért nem ismerik? Mert a törvény az »urak« nyelvén íródott!” (129.) Ez kétségkívül a népiek hagyományos úrgyűlöletének visszatükröződése, amely nem ismert felekezeti különbségeket. Más ponton a keresztény középosztály vagy úri társadalom kritikája nem érhető tetten. Sehol nincs szó az egyházi vagy a világi nagybirtokról. Viszont feltűnik a regényben egy szekta, amelynek pontosabb elnevezésével nem találkozunk. Ők is a népet ámítják, de vezetőjükről kiderül, hogy börtönviselt ember, aki elsikkasztja a bibliákra adott pengőket, s ráadásul Steinernek hívják, és zsidó. Vagyis Kádár Lajos a népiek egyik klasszikus témáját is a zsidóság bűneként állítja be.

A küzdelemben végül Tózsér Mihály és támogatói győzedelmeskednek. A segédjegyző előbb Róth Izsákot juttatja csendőrkézzre, mivel tetten érik, amikor a fiatal közhivatalnokot pénzért cserébe rá akarja venni az Ephraimék váltóhamisításait leleplező tanúvallomások átadására. Később pedig a eljárás élén álló főszolgabíró avatkozik be: megsemmisítik a hamis bíróválasztás eredményét, letartóztatják Ehrlich Ephraimot és fiát, Erényi Pált. A két, bilincsbe vert férfit a falu főutcáján vezetik végig, csakúgy, mint a bilincsbe vert szektavezért. Erősen népszínműves megoldásként Tózsér Mihály még Takács János bíró lányának, Ilonának a szerelmét is elnyeri, pedig őt korábban Erényi Pál próbálta elcsábítani azzal az ígérettel, hogy Budapesten színésznő lehet belőle. A lány talán a legdidaktikusabb módon ábrázolt szereplő, aki előbb szülei ellen lázad, mondván, ő nem azért tanult, hogy szőlőt kapáljon és kacsákat etessen, majd szinte villámcsapás-szerűen megváltozik: látva Erényi Pál becsstelenségét, beleszeret Tózsérbe, és engedelmeskedik az édesapjának. A regény legvégén mintha a szerzőnek eszébe jutott volna, hogy be is kell fejezni az írásművet, így újra szót kap Csüdi Mihály, aki az alábbi zavaros ígérettel búcsúzik az olvasótól: „Es mielőtt álom jött volna a szememre, elhatároztam: folytatom a harcot tovább, de csak akkor, ha az égiek is így akarják.” (206.)

Az 1944-es színműben egyetlen igazán lényeges változtatás akadt: a történet ott kezdődik, ahol a regényben előtűnik a zsidó kocsmáros alakja. Csüdi Mihályról, bolygó lélekről nincs szó, így azok a részek, amelyek egy határozottan ellenszenves, zsugori parasztembert mutattak be, teljesen hiányoznak. Azok a halvány jelek, amelyek nem zsidóellenes társadalombírálatot képviselnek, szintén hiányoznak (nincsenek szektások, sem az urak nyelvén írt törvény). Ezzel szemben tovább erősödött a zsidókra vonatkozó, már eddig is nagyon sötét értékelés. Néhány szereplő neve megváltozik, de a közöttük lévő reláció nem. Sokkal markánsabbá válik a *Kujtorgó lelkek*ben még csupán epizódszerepet betöltő dzsentrifigurája. A színdarabban vadul zsidózik, de az Ephraimhoz érkező üzletemberek egyike leleplezi: felismeri benne a kisvárdai hitközségi sakterfiát, aki álnéven él. Így az egészen paradox helyzet áll elő, hogy a szóban leghevesebb antiszemita maga is zsidó, mintha igazolni kívánná azt a képtelen véleményt, mely szerint az antiszemitizmust csak a zsidók gerjesztik. Még egy apróbb különbség van a két változat között. A színmű végén hatásvadász és szájbarágó módon a letartóztatott Ehrlich Ephraim és fia, Erényi Viktor egyaránt azt hangoztatja: Mi ártatlanok vagyunk!

Az összehasonlítás alapján elmondható, hogy Kádár Lajos eredendően is igen antiszemita, szélsőséges hangvételű darabot írt, amely egy kis falu mindennapjaiba ágyazva szinte tárházát adja a zsidósággal kapcsolatos negatív előítéleteknek és hamis mítoszoknak. Sőt még fel is menti Csüdi Mihályt bűnei alól, pedig az első fejezetekben

még elítélőleg ábrázolta őt. A három üzletembert kihallgató férfi az alábbi következtetésre jut: „Kisuttyantam a bűzös odúból és csak most tudtam meg igazán, hogy én milyen nagyon böcsületes gazdaember voltam.” (120.) Tehát a zsidóság bűnei relativizálják a nem zsidók bűneit, s ettől kezdve egyértelműek a frontvonalak, amelyek felől a korabeli olvasónak nem lehet kétsége: a haza fő ellensége Kádár Lajos szerint a zsidóság. Ez a hangvétel csupán egyszerűsödött, egyértelműbbé vált a Dövényi Nagy Lajos átdolgozásával megszületett színdarabban: azok a részek, amelyek hiányoznak, érdemben nem befolyásolták az eszmei mondanivalót, sőt a szöveg vágása csak elősegítette Kádár eredeti gondolatvilágának kibontakozását.

¹ Bágyoni, 1944: 8.

² Borbándi, 1983. A kötetben két helyen is megemlítette a szerző Kádár Lajost, de egyik alkalommal sem szolt szépirodalmi munkásságáról és politikai szerepvállalásáról.

³ Gyurgyák, 2001.

⁴ Gyurgyák, 2009.

⁵ Paksa, 2013.

⁶ Ungváry, 2012: 238.

⁷ Gajdó, 2011: 349–350.; 2012.

⁸ Huhák, 2013.

⁹ László, 2012.

¹⁰ Papp, 2012: 180.

¹¹ A közgazdász pályafutásáról és lapjának, az *Új Európának* a történetéről lásd Paksa, 2013: 255–267. Matolcsy gazdasági nézeteinek kritikáját lásd Ungváry, 2013: 308–313.

¹² PIM V-5241/30. Kádár Lajos: Börtönnapló, 13.

¹³ Kádár, 1959: 6.

¹⁴ Az életrajzi adatok forrása Szenczi, 2010, amely az egyetlen Kádár Lajos – döntően 1945-ig tartó – életútját tárgyaló feldolgozás. A mű első változata 1994-ben látott napvilágot, de Szenczi Ibolya később bővítette a szöveget, ezért ezt a kiadást vettem alapul. A továbbiakban nem hivatkozom rá külön, csak akkor, ha a kötet valamelyik állítását értékelem.

¹⁵ *Magyar Nagylexikon*, 2003: 491.

¹⁶ Kádár, 1959: 9.

¹⁷ Kádár, 1942a: 8.

¹⁸ *Pallas Nagy Lexikona*, 1893: 480.

¹⁹ Kádár, 1959: 19.

²⁰ Kádár, 1936.

²¹ Szélpál, 1938: 4.

²² T. J., 1938: 10.

²³ B. B., 1939: 23.

²⁴ Idézi Szenczi, 2010: 43.

²⁵ Idézi Szenczi, 2010: 41.

²⁶ Miklóssy, 1987: 21.

²⁷ Szenczi, 2010: 52–53.

²⁸ Paksa, 2013: 349.

²⁹ *Magyarság Útja*, 1941: 8.

³⁰ ÁBTL 4.1. A-704. 10–11.

³¹ Szárszó, 1993: 253.

³² BFL XXV. 1a. Nb. 1538/1945/5. 5. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 7.

³³ Ezekről lásd ÁBTL 3.1.9. V-118738. 19. Fodor József tanúvallomása, 1945. április 25.

³⁴ BFL XXV. 1a. Nb. 1538/1945/5. 84.

³⁵ Szenczi, 2010: 62.

³⁶ Kádár, 1941: 6.

³⁷ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 33–35. Jelentés Kádár Lajos: „Ártatlanok” című színdarabja ügyében lefolytatott nyomozásról, 1945. április 28.

³⁸ Kádár, 1936. A szövegben említett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

³⁹ Kádár, 1944. A szövegben említett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

⁴⁰ Kádár, 1942a. A szövegben említett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 33–35. Jelentés Kádár Lajos: „Ártatlanok” című színdarabja ügyében lefolytatott nyomozásról, 1945. április 28. Az egykori közigazgatási szakember, majd kereskedelmi magántisztviselő Kocsis

József könyve rendkívül gyenge iromány, amely a méhek társadalmának tökéletességét hirdeti, és megpróbál valamiféle analógiát ráerőltetni az emberi társadalomra. A szerző nemzetiszocialista hangvétellel és tartalommal írt a zsidóságról, amelyet a fákon élősködő zöld futóhoz, dudvához hasonlított. Majd hevenyészett statisztikai okfejtéssel a zsidók erkölcselenségét próbálta igazolni, mondván, igen nagy arányban találhatók a bűncselekmények elkövetői között. A könyv szövege szinte minden struktúrát nélkülöz, szerzője gyaníthatóan igen csekély szellemi képességekkel felvértezett műkedvelő méhészt lehetett, aki magát így jellemezte:

„Forradalmár vagyok, de a legszentebb nemzetközösségi alapon!” Kocsis, 1944: 101.

⁴² Bartha Miklós nézeteiről lásd Gyurgyák, 2001: 356–362.

⁴³ Endre László tevékenységéről lásd Vági, 2002, különösen 99–110.

⁴⁴ Vági, 2002: 87, 117.

⁴⁵ Hoffmann, 1997: 105, 173.

⁴⁶ Példának okáért az *Összetartás* című lap az alábbiakkal buzdította olvasóit az *Ártatlanok?* megtekintésére: „A magyar színpadi Jud Süst meg kellene mindenkinek néznie.” *Összetartás*, 1944: 8.

⁴⁷ A regény modern magyar fordítását lásd Feuchtwanger, 1990.

⁴⁸ A film történetéről lásd Hill, 1969: 160–171.

⁴⁹ Fischer, 1995: 363.

⁵⁰ Hill, 1969: 170.

⁵¹ Sértő, 1941a: 7.

⁵² MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz 54367/1940. Endre László levele a vallás- és közoktatási miniszterhez, 1940. szeptember 9.

⁵³ Kiss Ferenc tevékenységét értékeli Sándor, 1997.

⁵⁴ A Budapesti Népügyészség vádiratában egyenesen az áll, hogy „ez az intézmény kiragadta a magyar színészeket családi otthonukból, művész helyett iparosokat csinált belőlük, mert 8–10 betanult darabot kaptafa módjára daráltatott velük éveken keresztül”. BFL XXV. 1.a. Nb. 4077/1945. 154. A Budapesti Népügyészség vádirata Kiss Ferenc ügyében. Bár a leírás nem egészen mentes az érzelmi elragadtatástól, de a Faluszínház története – mint majd látni fogjuk – számos tekintetben alátámasztja ezt a véleményt.

⁵⁵ *Magyar Színházművészeti Lexikon*, 1994: 803.

⁵⁶ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. Tompa Béla tanúvallomása az 1945. szeptember 3-án tartott népbírói tárgyaláson.

⁵⁷ *Budapesti Közlöny*, 1940: 7.

⁵⁸ MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz ikt. sz. nélkül. A Faluszínház igazgatójának levele Pest vármegye alispánjához, 1941. április 10.

⁵⁹ MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz 54367/1940. Endre László levele valamennyi járás főszolgabírójának, m. város polgármesterének és község előljáróságának. 1940. szeptember 11.

⁶⁰ MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz 54367/1940. Endre László levele a Színészeti Kamara elnökségének, 1940. szeptember 11.

⁶¹ A Faluszínház 1940/41-es idényének teljes repertoárját tartalmazó dokumentumot nem találtam, viszont a játszott színművek listáját viszonylag könnyen össze lehetett állítani Tompa Béla Endre Lászlónak és Pálházy Endrénak nemegyszer küldött beszámolóiból, a nagy tömegben fellelhető számlákból és néhány korabeli plakátból. Ezeket a Faluszínházra vonatkozó forrásanyagot őrző levéltári egység tartalmazza. MNL PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz.

⁶² PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz 1961/1941. 1940. december 12.

⁶³ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 7.

⁶⁴ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 25. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 27.

⁶⁵ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. Kádár Lajos vallomása az 1945. szeptember 3-án tartott népbírói tárgyaláson.

⁶⁶ Miklóssy, 1987.

⁶⁷ BFL XXV. 1.a. Nb. 4077/1945. Kiss Ferenc kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. október 15.

⁶⁸ BFL XXV. 1.a. Nb. 4077/1945. A Budapesti Népügyészség vádirata.

⁶⁹ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 81. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1949. június 23.

⁷⁰ U. J. 1944: 6.

⁷¹ *Esti Újság*, 1944: 6. Ugyanezt az állítást olvashatjuk egy másik napilapban is: *Esti Újság*, 1944: 7.

⁷² PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Cselle Lajos levele Endre László részére, 1940. december 12.

⁷³ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 17. Tompa Béla tanúvallomása, 1945. április 24.

⁷⁴ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Cselle Lajos levele Endre László részére, 1940. december 12.

⁷⁵ Uo. Tompa Béla gépelt meghívója, 1940. december 23.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 10. Tompa Béla kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 19.

⁷⁷ Milisits, 2006: 361–363.

⁷⁸ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz.

- ⁷⁹ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. június 7.
- ⁸⁰ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 17. Tompa Béla tanúvallomása, 1945. április 24.
- ⁸¹ Miklóssy 1944: 6.
- ⁸² Emődý 1944: 25.
- ⁸³ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz Tompa Béla levele Endre László alispánhoz, 1941. április 10.
- ⁸⁴ U. J. 1944: 6.
- ⁸⁵ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Tompa Béla levelezőlapja Pálházy Endrének, 1941. február 7., Soltvadkert.
- ⁸⁶ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 10. Tompa Béla kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 19.
- ⁸⁷ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz Dr. Cseke Béla levele Géczy Andrásnak, 1941. március 2. Pálházy Endre levele dr. Cseke Bélának.
- ⁸⁸ Endre László Hóman Bálinthoz intézett, 1941. szeptember 7-i levelében a Faluszínház költségvetési támogatása mellett érvelve kérte 4000 pengő azonnali kiutalásának engedélyezését, mert „ebből az összegből kívánnám a színtársulat szállítására szolgáló társas gépkocsit megszerezni”. PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. A pénzt hamarosan folyósították is.
- ⁸⁹ Sértő, 1941a: 7.
- ⁹⁰ Sértő, 1941b: 5.
- ⁹¹ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Endre László levele Uher Károlynak, a Nemzeti Hitelintézet elnökének, 1941. március 6.
- ⁹² BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. 57. Oláh György levele Tompa Bélának, 1941. március 22. A levél tartalmazta a megállapodás szövegét.
- ⁹³ A Csengery utca 68. szám alatti ötemeletes bérház 1911-ben épült. Az 1920-as években a Művész Színpadnak és a Zöld Szamár Színháznak adott otthont, de tartottak itt unitárius művelődési estét, komolyzenei koncerteket, művészesteket, s 1938-ban itt került sor a Volksbund der Deutschen in Ungarn megalapítására is. A második világháború után sokáig Pedagógus Művelődési Központként szolgált az intézmény, amely ma a Fáklya Klubnak ad otthont. www.terezarvos.hu; <http://artportal.hu>. (Utolsó letöltés dátuma: 2014. augusztus 14.)
- ⁹⁴ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Endre László iktatószám nélküli levéltervezete, 1941. március 24.
- ⁹⁵ Uo. Endre László levele Dorogi Farkas Ákosnak, 1941. március 26.
- ⁹⁶ Uo. Szendy Károly polgármester levele Endre Lászlónak, 1941. március 27. Kék ceruzával az alábbi, Endrétől vagy Pálházytól származó megjegyzés olvasható a levél hátoldalán: „Milyen jellemző!”
- ⁹⁷ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. 9. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. június 7.
- ⁹⁸ PIM V-5241/30. Kádár Lajos: Börtönnapló, 19.
- ⁹⁹ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Endre László levele Gyenes Istvánnak, 1941. május 5.
- ¹⁰⁰ Az interpelláció és a válasz szövegét lásd *Képviselőházi Napló*, 1941: 600–602.
- ¹⁰¹ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. 9. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. június 7.
- ¹⁰² BFL XXV. 1.a. Nb. 3039/1945. 15. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. augusztus 24.
- ¹⁰³ Uo. 130. A Népbíróság sajtóosztály vezetőjének levele a Népügyészségnek, 1945. szeptember 11.
- ¹⁰⁴ BFL XXV. 1.a. Nb. 1538/1945/5. 264–309. Az 1944-es *Ártatlanok?* kapcsán a továbbiakban erre a szövegre hivatkozom.
- ¹⁰⁵ Uo. 6. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 7.
- ¹⁰⁶ ÁBTL 3.1.9. V-118738. 25. Kádár Lajos kihallgatási jegyzőkönyve, 1945. április 27.
- ¹⁰⁷ Sértő, 1941a:7.
- ¹⁰⁸ PML XXI. 4-b. 1945. XX. 10527. 112. doboz. Endre László levele Kolosváry-Borcsa Mihálynak, 1941. március 6.
- ¹⁰⁹ Kádár, 1942b. A továbbiakban erre hivatkozom a *Kujtorgó lelkek* bemutatásakor.
- ¹¹⁰ Szenczi, 2010: 48.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-118738

Kádár Lajos és társainak anyaga

4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

A-704

Magyar írók értekezlete. I. kötet

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV Népbírósi eljárások iratanyaga

1.a. Nb 1538/1945/5.

Kádár Lajos és társainak ügye

1.a. Nb 3039/1945

Dövény Nagy Lajos ügye

1.b. Nb 4077/1945

Kiss Ferenc ügye

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML)

XXI.4-b Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai

1945. XX. 10527. 112. d.

Tompa Béla Faluszínháza

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM)

V-5241/90. Kádár Lajos: Börtönnapló

Nyomtatásban megjelent források

Budapesti Közlöny, 1940

A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 19.718/1940. III. 2. számú rendelete.
Budapesti Közlöny, október 24.

Képviselőházi Napló, 1941

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.
IX. kötet. Budapest, Athenaeum Kiadó.

Magyar Nagylexikon, 2003

Magyar Nagylexikon. Tizenhetedik kötet. *Szp–Ung.* Főszerkesztő: Bárány Lászlóné. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó.

Magyar Színházművészeti Lexikon, 1994

Magyar Színházművészeti Lexikon. Főszerkesztő: Székely György. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pallas Nagy Lexikon, 1893

A Pallas Nagy Lexikona. I. kötet. *A–Aradmegye.* Központi szerkesztő: Bokor József. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomda Rt.

Sajtó

-
- Bágyoni, 1944
Bágyoni Váró Andor beszámolója az „Ártatlanok” bemutatójáról. A magyar Jud Süss. *Magyarság*, június 17.
- B. B., 1939
B. B.: Beszélgetés Kádár Lajossal. *Magyar Nemzet*, február 12.
- Emödy, 1944
Emödy Zoltán: A megújult Madách Színház. *Tolnai Világlapja*, június 28.
- Esti Újság*, 1944
Dövényi Nagy Lajos beszél az „Ártatlanok?”-ről. (A szerző nincs feltüntetve.) *Esti Újság*, június 13.
- Kádár, 1941
Kádár Lajos: Elégtétel. *Magyarság Útja*, február 7.
- Magyarság Útja*, 1941
A „Tücsök” művésztje. (A szerző nincs feltüntetve.) *Magyarság Útja*, február 28.
- Pesti Hírlap*, 1944
Ártatlanok: A Madách Színház bemutatója. *Pesti Hírlap*, június 17.
- Miklóssy, 1944
Miklóssy Lajos: Ártatlanok. Bemutató a Madách Színházban. *Magyarország*, június 16.
- Miklóssy, 1987
Kádár Lajos levelesládájából. Közzéteszi, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Miklóssy János. *Kritika*, 11. sz.
- Összetartás*, 1944
Az „Ártatlanok” első jubileuma. (A szerző nincs feltüntetve.) *Összetartás*, július 7.
- Sértő, 1941a
Sértő Kálmán: Ártatlanok? *Magyarság Útja*, március 7.
- Sértő, 1941b
S(értő) K(álmán): Körömmel és foggal. *Magyarság Útja*, március 28.
- Szélpál, 1938
Szélpál Árpád: „Tyukász Péter”. *Népszava*, február 6.
- T. J., 1938
T. J.: Kádár Lajos: Tyukász Péter. *8 Órai Újság*, február 9.

U. J., 1944

U. J.: Ártatlanok? A Madách Színház megnyitása. *Esti Újság*, június 16.

Hivatkozott irodalom

Borbándi, 1983

Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. New York, Püski Kiadó.

Fischer, 1995

Fischer, Klaus P.: *Nazi Germany. A New History*. London, Constable Press.

Gajdó, 2011

Gajdó Tamás: Színházi diktatúra Magyarországon 1919–1962. In *Színház és diktatúra a 20. században*. Szerkesztette: Lengyel György. Budapest, Corvina Kiadó – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet. 338–382.

Gajdó, 2012

Gajdó Tamás: Az utolsó színházi őrségváltás 1944-ben. *Színház*. 2012. január. www.szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36280:az-utolso-szinhazi-rsegvalt-as-1944-ben&catid=62:2012-janu-ar&Itemid=7. (Utolsó letöltés: 2014. május 28.)

Gyurgyák, 2001.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.

Gyurgyák, 2009

Gyurgyák János: Szélsőjobboldaliság a népi mozgalomban. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerkesztette: Romsics Ignác. Budapest, Osiris Kiadó. 449–473.

Hill, 1969

Hill, David Stewart: *Film in the Third Reich. A Study of the German cinema 1933–1945*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.

Hoffmann, 1997

Hoffmann, Hilmar: *The triumph of propaganda. Film and National Socialism, 1933–1945*. Providence–Oxford, Berghahn Books.

Huhák, 2013

Huhák Heléna: „Egy sötét lelkű sajtóbriganti”. Dövényi Nagy Lajos portréja. *Kommentár*, 6. sz. 61–75.

Feuchtwanger, 1990

Feuchtwanger, Lion: *Jud Süß*. Budapest, Árkádia Kiadó.

Kádár, 1936

-
- Kádár Lajos: *A dóni halálbánya*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- Kádár, 1942a
Kádár Lajos: *Taposóka*. Budapest, Athenaeum Kiadó.
- Kádár, 1942b
Kádár Lajos: *Kujtorgó lelkek*. Budapest, Stádium Sajtóvállalat Rt.
- Kádár, 1944
Kádár Lajos: *Tyukász Péter*. Harmadik kiadás. Budapest, Magyar Élet Kiadó.
- Kádár, 1959
Kádár Lajos: *Kolomp szól a ködből...* Budapest, Móra.
- Kocsis, 1944
Kocsis József: *Méh és ember*. Pécs, Rákóczi Nyomda.
- László, 2012
László Ferenc: Sötétség nyílt színen – színház és antiszemitizmus. *Magyar Narancs*, augusztus 31. http://www.magyararancs.hu/szinhaz/sotetseg-nyilt-szinen-szinhaz-es-antiszemitizmus_81507. (Utolsó letöltés: 2014. április 3.)
- Milisits, 2006
Milisits Máté: Budapest-Kispest Központi Református Egyházközség. In *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. I. kötet. Szerkesztette: Kósa László. Budapest, Argumentum Kiadó – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék. 361–363.
- Paksa, 2013
Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Papp, 2012
Papp István: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Sándor, 1997
Sándor Tibor: *Őrségváltás után: zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944*. Budapest, Magyar Filmintézet.
- Szárszó, 1993
Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Harmadik kiadás. Budapest, Püski Kiadó.
- Szenczi, 2010
Szenczi Ibolya: *Kádár Lajos élete és munkássága a népi írói mozgalom tükrében*. Csongrád, szerzői kiadás.

Ungváry, 2012

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Budapest, Jelenkor Kiadó – OSZK.

Vági, 2002

Vági Zoltán: Endre László: Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944. In *Tanulmányok a holokausztról*. II. kötet. Szerkesztette: Randolph L. Braham. Budapest, Balassi Kiadó. 81–153.